

Gazzîzâde Abdülatîf Efendi'nin *Fütûhâtü Kenzi'l-Kur'ân Adlı Fâtîha Sûresi Tefsîri**

Ramazan Önal**

Öz

Gazzîzâde Abdülatîf Efendi, Miladi XVIII. yüzyılın sonu ile XIX. asrın ilk çeyreğinde Bursa'da yaşamıştır. Bu dönem Osmanlı devletinde yeniliklerin ve ıslahatların son hızıyla devam ettiği bir dönemdir. Gazzîzâde, bu dönemde bir yandan devletin birliği ve bekası için çaba gösterirken diğer yandan ıslahatların ve Avrupa'ya özentinin halkta meydana getirdiği yozlaşmaları tamir etmeye çalışmaktadır. Gazzîzâde, eserlerinde; özellikle Fâtîha sûresi tefsîrinde, dönemin siyasi, sosyal ve ahlaki problemlerine genişçe yer vermiş ve bunların ıslahı için çare olarak bir müşşid terbiyesinde, dini ve tasavvufi bir hayatın yaşanmasından başka çözüm yolunun bulunmadığını vurgulamıştır. Eserde ana tema tasavvuttur. Ancak o ehl-i sünnetin itikadının doğruluğunu savunma ve bâtl fırkalara cevap mahiyetinde kelama da genişçe yer vermiştir.

Anahtar Kelimeler: tefsir, Tasavvufî Tefsir, Gazzîzâde Abdülatîf Efendi, Osmanlı Tefsir Geleneği

Futuhât al-Kanz al-Qur'ân: Exegesis of Sûrah al-Fâtîhah by Gazzîzâde Abdullatîf Efendi

Abstract

Gazzîzâde Abdullatîf Efendi lived in Bursa during late 18th and early 19th century. The period was an era of intense reforms in Ottoman history. Gazzîzâde made his best in order to ensure the unity and survival of the state on the one hand and tried to make up for the corruption in society due to groundless admiration in Europe on the other. In his works, particularly in his exegesis of al-Fâtîhah, Gazzîzâde extensively treats political, social and moral problems of his day and puts forth a proper Sûfi life as the only way to cure the problems through education of mentors. Sûfism constitutes the main theme of the work. Nonetheless, he also comprehensively deals with Kalam so as to defend the righteousness of the faith among Ahl al-Sunnah and to provide a response against void and superstitious parties.

Keywords: exegesis (tafsîr), Sûfi Exegesis, Gazzîzâde Abdullatîf Efendi, Ottoman Exegesis Tradition

* Bu makale yazarın yüksek lisans tez çalışmasından faydalanılarak hazırlanmıştır. Bk. Ramazan Önal, *Gazzîzâde Abdülatîf Efendi'nin Fütûhâtü Kenzi'l-Kur'ân Adlı Fâtîha Sûresi Tefsîrinin Tahlili ve Değerlendirilmesi* (Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Bursa 2013.

** Öğr. Gör., Erzincan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
(ramazanonal@hotmail.com)

I. Gazzîzâde Abdüllatîf Efendi

İsmi Abdüllatîf'tir. Kendisini Şeyh Abdüllatîf b. Mehmed Es'ad, hafidu Gazzîzâde Şeyh el-Hac Mustafa Nesib¹, İbnu'l-Gazzî Hafid² ve Gazzîzâde Seyyid Abdüllatîf b. Mehmed Es'ad el-Hafid³ şeklinde tanıtmaktadır.⁴ Gazzîzâde Abdüllatîf Efendi (1190/1776) tarihinde Bursa'da dünyaya gelmiştir.⁵ 1832'de 57 yaşında Bursa'da vefat etmiştir.⁶

Gazzîzâde Abdüllatîf, Bursa'da yetişen mutasavvıf, âlim, şair ve yazarların en velud olanlarından⁷. Medrese kültürüyle tekke kültürünü, zâhîrî ilimlerle bâtinî ilimleri birleştirmiştir.⁸ Bursa'nın Himmetzade Mehmed Emin Efendi'den (ö. 1232/1816) sonra ikinci "reisü'l-meşayih"ıdır.⁹

a. Tahsili ve Hocaları

İlk tahsiline henüz beş yaşında iken dedesi Mustafa Nesib Efendi'nin (ö.1202/1788) yanında başlamış ve dokuz yaşına kadar temel dini ilimleri ondan öğrenmiştir. Hoca Hüseyin Efendi'den fıkıh, Hoca Seyyid Ahmed Efendi'den kıraat, Bekir Efendi'den tefsir ve hadis usulü dersleri almıştır.¹⁰

1 Mustafa Nesib anne tarafından onun dedesi.

2 Gazzîzâde Abdüllatîf Efendi, *Fütûhâtü Kenzi'l-Kur'ân*, II, 171a. Bursa Eski Yazma ve Basma Eserler Kütüphanesi (BEYBEK) Orhan Kitaplığı nr. 219; Orhan Kitaplığı nr. 220 ve 221; İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi nr. 3226.

3 Gazzîzâde, *Fütûhât*, II, 174a.

4 Geniş bilgi için bk. Ramazan Önal, *Gazzîzâde Abdüllatîf Efendi'nin Fütûhâtü Kenzi'l-Kur'ân Adlı Eserinin Tahlihi Değerlendirilmesi* (Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Bursa 2013, s. 11.

5 Mehmed Şemseddin, *Yâdigâr-ı Şemsî (Bursa Dergâhları)* (haz. Mustafa Kara, Kadir Atlansoy), Uludağ Yayınları, Bursa 1997, I, 214; Önal, *Gazzîzâde Abdüllatîf Efendi*, s. 12.

6 Mehmed Fahreddin, *Gülzâr-ı İrfân*, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Bölümü, nr. 1098.vr.167b; Bursalı Mehmed Tahir, *Meşayih Osmaniye'den Sekiz Zatin Teracim-i Ahvali*, İstanbul 1318, s. 46; Osmanzâde Hüseyin Vassaf, *Sefîne-i Evliya* (çev. Dr. Mehmet Akkuş, Dr. Ali Yılmaz), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2006, V, 127.

7 Kadir Atlansoy, *Bursa Şairleri, (Bursa Vefeyâtnamelelerinde Adı Geçen Şairlerin Biyografyası)*, Asa Kitabevi, Bursa 1998, s. 103.

8 Şaban Karaköse, *Gazzîzâde Abdüllatîf Nakşibend Yolunun Esasları Mergûbü's-Salikin*, İnsan Yayınları, İstanbul 2004, s. 372.

9 M. Şemseddin, *Yâdigâr*, I, 191-192.

10 M. Şemseddin, *Yâdigâr*, I, 214; Ayrıca bk. Osmanzâde, *Sefîne*, V, 134.

b. Mürşidleri

Gazzîzâde'nin bizzat verdiği bilgilere¹¹ dayanarak mürşitlerini şu şekilde sıralayabiliriz:

Ahmed Gazzî (ö. 1150/1738)¹², Mustafa Nesib Efendi (ö.1202/1788)¹³, İbn Neccarzade Mehmed Sıddik (ö.1208/1794)¹⁴, Üftâdezâde Mustafa Efendi (ö. 1217/1802)¹⁵, Mehmed Bedreddin (ö. 1216/1801)¹⁶, Hoca Süleyman Neş'et (ö. 1222/1807)¹⁷, Mehmed Emin Kerküki (ö. 1228/1813).¹⁸

c. Eserleri

Gazzîzâde Abdüllatîf'in 38 telif, 1 tercüme-şerh, 2 ihtisar, 25 nüshası olmayan eseri; toplamda 66 adet yazılı eserinden söz edilmektedir.¹⁹

Telif Ettiği Eserler: 1. *Adab-ı Biat-i Nisvan*²⁰ 2. *Adab-ı Esmâ-i İsmâ Aşere*²¹ 3. *Ahval-i Esmâ-i Seba maa Devairihim*²² 4. *Der Ziyaret-i Kubûr*²³ 5. *Dürretü'l-Beyza fi Şerefi Mevlidi'l-Mustafa*²⁴ 6. *ed-Daavatü ve Âdâbuhu ve Fedailü'l-Ezkar*²⁵ 7. *el-Mecalis fi Fezaili's-Sıyami'l-Eyyam*²⁶ 8. *el-Müntehab Meşheri'l-Lügati'l-Arabi*²⁷ 9. *Esraru Fâtihatü'l-Kitab*²⁸ 10. *Fütuhatu Kenzi'l-Kur'ân*²⁹ 11. *Hülâsatü'l-Vefeyat*³⁰

¹¹ Gazzîzâde, *Vâkıât*, s. 240.

¹² Önal, *Gazzîzâde*, s. 16.

¹³ Gazzîzâde, *Vâkıât*, 1b; Ayrıca bk. Karaköse, *Nakşbend Yolu*, s. 60.

¹⁴ Gazzîzâde, *Vâkıât*, s. 1b; Osmanzâde, *Sefine*, V, 128.

¹⁵ Gazzîzâde, *Vâkıât*, s. 1-2. Ayrıca bk. Karaköse, *Nakşbend Yolu*, s. 64-67.

¹⁶ Karaköse, *Nakşbend Yolu*, s. 70.

¹⁷ Gazzîzâde, *Vâkıât*, s. 5-6.

¹⁸ Gazzîzâde, *Vâkıât*, s. 8-10.

¹⁹ Önal, *Gazzîzâde*, s. 26.

²⁰ BEYBEK Orhan Kitaplığı nr. 622/5.

²¹ BEYBEK Orhan Kitaplığı nr. 622/3.

²² BEYBEK Orhan Kitaplığı nr. 622/7.

²³ BEYBEK Orhan Kitaplığı nr. 689/1.

²⁴ BEYBEK Genel Kitaplığı nr. 1216 ve 384' de kayıtlıdır. Ayrıca üçüncü bir nüshası daha BEYBEK Orhan Kitaplığı nr. 1240' ta kayıtlıdır.

²⁵ BEYBEK Orhan Kitaplığı nr. 689/2.

²⁶ BEYBEK Orhan Kitaplığı nr. 714.

²⁷ BEYBEK Orhan Kitaplığı nr. 1629; İkinci bir nüshası aynı bölüm nr. 1630' da kayıtlıdır.

²⁸ BEYBEK Orhan Kitaplığı nr. 217/1.

²⁹ BEYBEK Orhan Kitaplığı nr. 219; Orhan Kitaplığı nr. 220 ve 221; İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi nr. 3226.

³⁰ BEYBEK Genel Kitaplığı nr. 2162.

12. *Makalât-ı Aliye fi İrşâd-ı Ehli's- Sülûk*³¹ 13. *Mecalisu'l-Va'z li Tergibi'l-Guzzati'l-İslamiyye ala Harbi'l-Küffar*³² 14. *Mecmua*³³ 15. *Mecmuatü'l-Fevaid*³⁴ 16. *Mecmuati'l- Hutab (Mecmuat-ı Mütenevvia*³⁵17. *Mecmuati'l- Hutbe*³⁶ 18. *Mecmuatü'l-Mevaizi'l-Müteferrika*³⁷ 19. *Menâkıb-ı Ahmed el-Gazzî*³⁸ 20. *Mergubu's-Salikin*³⁹ 21. *Ravzatü'l-Muflihûn*⁴⁰ 22. *Risale*⁴¹ 23. *Risale-i-Aktab*⁴² 24. *Risale-i Andelib-i Uşşak*⁴³ 25. *Risaletü'l-Ehadis ve'l-Ahbar fi Hakki'l- Gaza*⁴⁴ 26. *Risale fi'l-Fıkh ve't-Tabir*⁴⁵ 27. *Risale fi Keramati'l-Eoliya*⁴⁶ 28. *Risale-i Ma'nâhu'l-Gaza*⁴⁷ 29. *Risale-i Ruhü'l-Kuds*⁴⁸ 30. *Risaletü'l-Vâkıât*⁴⁹31. *Risaletü'z-Zeyniye fi Mesleki'l-Aliye* 32. *Şerefü'l-Afak veya Risale-i Şemsü'l-Âfak*⁵⁰ 33. *Tafsil-i Ahval-i Atvar-i Esmâ-i İсна Aşer*⁵¹ 34. *Temhidü'l-Mukaddimat*⁵² 35. *Vâkıât fi't-Tasavvuf*⁵³ 36. *Vakayi-i Baba Paşa*⁵⁴ 37. *Tefsîrü'l-Kur'ân*⁵⁵ 38. *Tenkihu Zübdeti'l-Beyân fi Tefsîri'l-Kur'ân*⁵⁶

31 BEYBEK. Orhan Kitaplığı nr. 710.

32 BEYBEK Orhan bölümü nr. 689/3.

33 BEYBEK Orhan Kitaplığı nr. 5997.

34 BEYBEK Orhan Kitaplığı nr. 712.

35 BEYBEK Orhan Kitaplığı nr. 713.

36 BEYBEK Orhan Kitaplığı nr. 740.

37 BEYBEK Orhan Kitaplığı nr. 742.

38 BEYBEK Orhan Kitaplığı nr. 1042.

39 Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Bölümü nr. 2518.

40 BEYBEK Orhan Kitaplığı nr. 1041; Not: Gazzîzâde'nin bu eserinin isminde Arapça kurallarına aykırı bir durum söz konusudur. Eserin isminin *Ravzatü'l-Müflihîn* olması gerekirken bütün kaynaklarda *Ravzatü'l-Müflihun* şeklinde yazıldığı için biz de aynı şekilde yazmayı uygun gördük.

41 BEYBEK Orhan Kitaplığı nr. 361/3.

42 BEYBEK Orhan Kitaplığı nr. 361/2.

43 BEYBEK Orhan Kitaplığı nr. 706/1.

44 BEYBEK Orhan Kitaplığı nr. 689/4.

45 Hamdi Tekeli, *Gazzîzâde Abdüllatîf'in Hayatı, Eserleri ve Vâkıâtı*, (Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü) Bursa 2000, s. 50.

46 BEYBEK Orhan Kitaplığı nr. 709.

47 BEYBEK Orhan Kitaplığı nr. 689/5.

48 BEYBEK Orhan Kitaplığı nr. 703.

49 BEYBEK Orhan Kitaplığı nr. 354/4.

50 Süleymaniye Kütüphanesi Uşşaki Tekkesi nr. 50/1

51 BEYBEK Orhan Kitaplığı nr. 622/4.

52 BEYBEK. Orhan Kitaplığı 702, 707 ve 708 numarada kayıtlı üç nüshası vardır.

53 BEYBEK Orhan Bölümü nr. 705, Süleymaniye Kütüphanesi Pertev Paşa Bölümü nr. 341; Atıf Efendi Bölümü nr. 4185'te bulunur.

54 BEYBEK Orhan Kitaplığı nr. 1043.

Tercüme ve Şerh Ettiği Eserler: 1. *Tercüme-i Zahire*⁵⁷

İhtisar Ettiği Eserler: 1. *Mecmau'l-Furuk (Muhtasar fi'l-Furuk*⁵⁸ 2. *Risale fi Beyâni's-Semâi*⁵⁹

Nüshası Tespit Edilemeyen Eserleri: 1. *Haşiyetü ale'd-Dürer ve'l-Gurer*⁶⁰ 2. *Kitabu Erkani'l-İslam*⁶¹ 3. *Manzume-i İlm-i Nahv*⁶² 4. *Mecmua-i İlahiyat*⁶³ 5. *Meşriku'l-Guzat*⁶⁴ 6. *el-Mevaizu'l-Mübareke*⁶⁵ 7. *en-Nasih ve'l-Mensuh fi'l-Kur'ân*⁶⁶ 8. *Pertevo-i Envar*⁶⁷ 9. *Reddü'z-Zenadika*⁶⁸ 10. *Risale fi Adabi'l-Mürîd ve'l-Mürşid*⁶⁹ 11. *Risale-i Hubb li-Dürriyade*⁷⁰ 12. *Risale-i Levha-i Hümayûn*⁷¹ 13. *Risale-i Nidâiyye der- Tasavvuf*⁷² 14. *Risale-i Şerefü's-Şam*⁷³ 15. *Risale-i Tarikat*⁷⁴ 16. *Risale-i Tıbb fi Havassi'l-Eşya*⁷⁵ 17. *Risale-tü'l-Cihad*⁷⁶ 18. *Risale-tü'n-Nasriyye*⁷⁷ 19. *Risale-tü'n-Nuriyye fi Beyâni Mesnedi'l-Ülfed*⁷⁸ 20. *Şerhu Miftahi'l-Gayb li-Sadreddin el-Konevi*⁷⁹ 21. *Müftekirru'l-Hac*⁸⁰ 22. *Tefsîru Fâtîha ve İhlas ve*

55 BEYBEK 218 ve 2110 numarada iki cildi görünüyor. Geniş bilgi için bkz. Önal, *Gazzîzâde*, s. 36.

56 BEYBEK. Orhan Bölümü nr. 219-220-221.

57 BEYBEK Orhan Kitaplığı nr. 827- 828- 829.

58 BEYBEK Orhan Kitaplığı nr. 1626, 1627/2, 1628.

59 BEYBEK Orhan Kitaplığı nr. 711.

60 *Gazzîzâde, Fütûhât*, I, 22b; Bursalı Mehmed Tahir, *Meşâyihi-i Osmaniye'den Sekiz Zatın Teracim-i Ahvali*, I, 138.

61 *Gazzîzâde, Menâkıb*, vr. 91a.

62 *Gazzîzâde, Menâkıb*, vr. 91a.

63 *Gazzîzâde, Menâkıb*, vr. 91a.

64 *Gazzîzâde*, vr. 37b.

65 Bağdatlı İsmail Paşa (1920), *Hediyetü'l- Ârifin Esmâi'l-Müellifin ve Âsaru'l-Musannifin*, Maarif Basımevi, İstanbul-1955, I, 618.

66 Bağdatlı, *Hediyetü'l- Ârifin*, I, 618; Bursalı, *Meşâyihi*, I, 138.

67 *Gazzîzâde, Fütûhât*, 34b; Bağdatlı, *Hediyetü'l- Ârifin*, I, 618; Bursalı, *Meşâyihi*, I, 138.

68 Bağdatlı, *Hediyetü'l- Ârifin*, I, 618; Bursalı, *Meşâyihi*, I, 138.

69 *Gazzîzâde, Menâkıb*, vr. 91a

70 *Gazzîzâde, Menâkıb*, vr. 91a.

71 *Gazzîzâde, Menâkıb*, vr. 91a.

72 *Gazzîzâde, Menâkıb*, vr. 91a.

73 *Gazzîzâde, Menâkıb*, vr. 91a.

74 *Gazzîzâde, Menâkıb*, vr. 91a.

75 *Gazzîzâde, Menâkıb*, vr. 91a.

76 *Gazzîzâde, Menâkıb*, vr. 91a.

77 *Gazzîzâde, Menâkıb*, vr. 91a.

78 *Gazzîzâde, Menâkıb*, vr. 91a.

79 Bağdatlı, *Hediyetü'l- Ârifin*, I, 618; Bursalı, *Meşâyihi*, I, 138.

*Muavezeteyn ve's-Selamu ala Nuhin, selamun ala İbrahim, selamun ala Musa, selamun ala İlyasin fi risaletin vahidetin*⁸¹ 23. *Tercümetü'l-Canibi'l-Garbi fi Halli Müşkîlati İbn Arabî*⁸² 24. *Zairü'l-Kuds*⁸³ 25. *Teessürü'l-Kudsî*⁸⁴

II. Gazzîzâde Abdullatîf Efendi'nin *Fütuhâtü Kenzi'l-Kur'ân* Adlı Fâtiha Sûresi Tefsîri

a. Eserin Adı

Gazzîzâde, eserinin ismini dibace kısmında "*Fütuhatu Kenzi'l-Kur'ân*"⁸⁵ şeklinde ifade etmektedir. *Menâkıb-ı Ahmed-i Gazzî* adlı eserinin vr. 91-a'nın derkenarında ise *Tefsîru'l-Fâtiha bi Lisani't-Türki Erba'ine Eczâin*⁸⁶ ifadesini kullanmaktadır. Hüseyin Vassaf da bu eseri "*Futuhatu Kenzi'l-Kur'ân: Beş yüz doksan üç meseleden bahis Fâtiha tefsîridir. Hakâyıkı camî' bir eserdir*" şeklinde tanıtmaktadır.⁸⁷

b. Yazılış Sebebi ve Yazılış Tarihi

Gazzîzâde, eserinin yazılış sebebi hakkında kitabının giriş kısmında bilgi vermektedir. Buna göre muhatabının avam tabakası olduğunu, dua ve ibadetlerini bilerek ve anlayarak yapmalarına yardımcı olmak için eserini yazdığını vurgulamaktadır.⁸⁸

Ayrıca bütün Müslümanların her gün beş vakit namazlarında ve diğer dualarında Fâtiha'yı okumak zorunda olduklarını, anlamını bilerek okumaları durumunda sevabın daha çok ve ibadetlerin daha feyizli ve bereketli olacağını kaydeder. Yine Fâtiha sûresi bütün dünyevî ve uhrevî duaları içerdiğinden, anlamını bilerek okuyan bir insanın başka duaya ihtiyacı kalmayacağını ifade eder. Bu nedenle de bu eserini özellikle Türkçe yazmaya karar verdiğini belirtiyor.⁸⁹

⁸⁰ Bağdatlı, *Hedîyyetü'l-Ârifin*, I, 618.

⁸¹ Gazzîzâde, *Menâkıb*, vr. 91a.

⁸² Bağdatlı, *Hedîyyetü'l-Ârifin*, I, 618; Bursalı, *Meşâyih*, I, 138.

⁸³ Bağdatlı, *Hedîyyetü'l-Ârifin*, I, 618; Bursalı, *Meşâyih*, I, 138.

⁸⁴ Gazzîzâde, *Vâkıât*, s., 47.

⁸⁵ Gazzîzâde, *Fütûhât*, I, 7b.

⁸⁶ Gazzîzâde, *Menâkıb*, vr. 91a.

⁸⁷ Osmanzâde, *Sefîne*, V, s,137.

⁸⁸ Gazzîzâde, *Fütûhât*, I, 7a.

⁸⁹ Gazzîzâde, *Fütûhât*, I, 7b.

Eserin, hicri 1245 tarihinde tamamlandığı sonuç kısmında açık bir şekilde yazılmaktadır.⁹⁰ Müellif, hatime kısmında eserini şu ifadelerle tamamlamaktadır: “*Hamden lillahi Tealâ vaka tercümetü tefsîri Fâtîhati'l-kitabi bi yedi ehkari'l-ibad Gazzîzâde Seyyid Abdüllatîf bin Muhammed Es'ad el-Hafid fi yevmi's-salis min recebi'l-ferd fi seneti hamsin ve erbain ve mieteyn ve elfin min hicreti men lehu'l-izzu ve's-şeref 1245.3. Receb yeome'l-isneyn.*”⁹¹ (Allah Teala'ya hamd olsun ki Fatiha tefsiri tercümesi Gazzîzâde Seyyid Abdüllatîf bin Muhammed Es'ad el-Hafid tarafından izzet ve şeref sahibi olan zatın hicret tarihine göre üç Recep bin ikiyüz kırk beş tarihinde tamamlandı. 1245 senesi 3 Recep Pazartesi.)

c. Nüshaları

Eserin üç nüshası mevcuttur. Bir nüshası müellif hattı olup 1245 tarihli tek cilt halinde 366 varak BEYBEK Orhan Kitaplığı Numara 219'da kayıtlıdır. Ayrıca iki cilt halinde, (birinci cildi 176 varak, ikinci cildi 174 varak) 1250 tarihinde Seyyid Muhammed Emin b. Şeyh Muhammed el-Hac Zeynüddin el-Müştehir bi Şeyhi'l-Mısri el-Burusî tarafından istinsah edilen ikinci nüsha Orhan Kitaplığı Numara 220 ve 221'de kayıtlıdır. Üçüncü nüshası ise, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi numara 3226'da kayıtlıdır ve 420 varaktır.

d. Muhtevası

Gazzîzâde, bir sûre tefsiri olarak telif ettiği bu eserinde, itikad, ibadet, amel ve ahlaka dair birçok meseleyi ele alır. Kendine has üslubuyla vaaz ve nasihat şeklinde işlediği konuların yanında bazen konuyla fazla bağlantısı olmayan değişik meselere de değinir. Eserin bu haline bakılırsa bir tefsirden çok, sistematiği olmayan; dinî, tasavvufî ve ahlakî bir ansiklopedik mahiyettedir.⁹² Orhan Kitaplığı Numara 220 ve 221'de kayıtlı olan nüshanın başına sonradan eklenmiş fihrist, eserin muhtevasını detaylı olarak sıralamaktadır.⁹³

⁹⁰ Geniş bilgi için bk. Önal, *Gazzîzâde*, s. 42-43.

⁹¹ *Gazzîzâde, Fütûhât*, II, 174a.

⁹² Önal, *Gazzîzâde*, s. 42-43.

⁹³ *Gazzîzâde, Fütûhât*, I, 1b-5b.

e. Genel Özellikleri

1. Müstakil Olarak Yazılmış En Büyük Fâtiha Süresi Tefsirlerinden Biridir

Futuhâtü Kenzi'l-Kur'ân, Fâtiha tefsiri ile ilgili yazılmış müstakil eserlerin en kapsamlısı ve 366 varak olması nedeniyle de en geniş Fâtiha tefsirlerinden birisi olma özelliğini taşımaktadır.⁹⁴

Gazzîzâde eserinde meseleleri konu başlıkları kullanarak incelemektedir. Kitabın bu özelliğinden faydalanılarak sonradan hazırlanmış bir fihrist eserin baş kısmına eklenmiştir.⁹⁵

2. Üslubu

Gazzîzâde'nin kendi deyimiyle hedef kitlesi avam tabakası olduğundan onlara yönelik etkileyici vaaz ve nasihat üslubunu kullanmayı tercih etmiştir.⁹⁶ Bu üslubunda teşfik edici, uyarıcı bir tarz takip ettiği gibi; bazen de azarlamaya varacak şekilde ağır ifadelere yer vermiştir. Konumuza ışık tutması açısından şu örneklere yer verilmesi yerinde olacaktır: *"Ahir vakitte bir müfesire efendim falan âyetin manası ne demektir diye sual olunsa. Behey kardaş şimdi onun vakti değildir, tevhide bakalım, der."*⁹⁷ *"Behey ahmak seni yoktan var edip semâdan rızkını inzal etmeye kâdîr olan Tanrı Teâlâ kullarına hak yolunu bildirmek için kitap göndermeye aciz mi olur. Hâşâ kâdîrdir, gönderdi."*⁹⁸ *"Güya meclis-i erbâb-ı dünyaya mülazemetle kesb-i izzet ve nail-i devlet olacaklar Allah Allah! behey şaşkın! "Dilediğini aziz, dilediğini de zelil kılarsın."*⁹⁹ *nazm-ı celiline imanın yok mu?"*¹⁰⁰ *"Behey divane dininle gururlanırsın nice dindarlar dinsiz öldü, ilminle gururlanırsın nice âlimler yolunu şaşırdı."*¹⁰¹ *"Ey arif! malum oldu ki; Allah Teâlâ her şeyin yaratıcısı, râzıkı ve terbiyecisidir. Bizi her zaman terbiye eder ve her an bize yardım eder. Şimdi hemen sende aklını başına topl! Allah Teâlâ'nun emrini tut! nehyinden sakın! rasulullah'ın sünneti ile amel edip hak yolunda sebat et! Ta ki dünyaya ve ahirette cemal ve ihsanına mazhar olasın."*¹⁰²

⁹⁴ Tekeli, *Gazzîzâde*, s. 41.

⁹⁵ *Gazzîzâde, Fütûhât*, I, 1b-5b.

⁹⁶ *Gazzîzâde, Fütûhât*, I, 7a.

⁹⁷ *Gazzîzâde, Fütûhât*, I, 125a.

⁹⁸ *Gazzîzâde, Fütûhât*, I, 36a.

⁹⁹ Âli İmran, 3/26.

¹⁰⁰ *Gazzîzâde, Fütûhât*, II, 127b.

¹⁰¹ *Gazzîzâde, Fütûhât*, II, 68a.

¹⁰² *Gazzîzâde, Fütûhât*, I, 131b.

Gazzîzâde eserinde kullandığı yöntemlerden biri de soru-cevap yöntemidir. Burada birkaç örneğe yer vermek uygun olacaktır.

Soru: Peygamber Efendimiz bir hadisinde “Bir aylık mesafede düşmana korku salmakla yardım olundum.”¹⁰³ dediği halde bazı İslam memleketleri neden kâfirler tarafından korkusuzca yağmalanıp işgal ediliyor?

Cevap: Dindeki zaafıları, şeriata riâyet etmemeleri, Müslümanız deyip dine saygı göstermediklerinden dolayı Allah onları bu gibi cezalarla terbiye etti.”¹⁰⁴

Soru: Salih evlat neden salihlerin sulbünden oluyor?

Cevap: Helal lokmadan meydana gelen mayadan yaratıldığı için ve daha sonra helal sütle beslendiği için salih evlat oluyor. Bazen de buna zıt olanlar da oluyor. O da izhar-ı kudret içindir. “Ölüden diriye çıkarır, diriden de ölüyü çıkarır...”¹⁰⁵

Gazzîzâde eserindeki üslubunda, bazen örfen talaffuz edilmesi hoş karşılanmayan ve burada yer zikretmemizin uygun olmadığı bazı kelimelri de kullanmaktan çekinmemiştir.¹⁰⁶

3. Şiirlerle İstişadı

Gazzîzâde bu eserinde Farsça, Türkçe ve Arapça şiirlerden de yararlanmıştır. Sıkça başvurduğu bu referansları bazen şair ve kaynak ismi belirtmeden naklettiği gibi,¹⁰⁷ bazen de isim vererek nakil yapar. İsim belirterek Farsça şiirlerini aktardığı şahsiyetler şunlardır: Mevlana Cami¹⁰⁸, Mevlana Celaledin er-Rumi¹⁰⁹, Saib el-İsfehani¹¹⁰ ve Hafız-ı Şirazî'dir.¹¹¹

Müellifin sıkça başvurduğu referanslardan biri de Türkçe ve Arapça şiirlerdir. Eserinde Farsça şiirlere göre daha az yer tutan bu şiirleri, bazen

¹⁰³ Buhârî, “Teyemmüm”, 1, “Salat”, 65.

¹⁰⁴ Gazzîzâde, *Fütûhât*, I, 170a.

¹⁰⁵ Rum, 30/19.

¹⁰⁶ Gazzîzâde, *Fütûhât*, II 25b-26a.

¹⁰⁷ Gazzîzâde, *Fütûhât*, I, 11a, 23a,21a, 52b, 121b, 21a; II, 27a, 27b, 56a, 68b, 85a, 86b, 123a, 126b, 129b, 141a, 153b, 156a, 156, 168a-168b.

¹⁰⁸ Gazzîzâde, *Fütûhât*, I, 21b; II, 90a II, 102a.

¹⁰⁹ Gazzîzâde, *Fütûhât*, I, 120b; II, 90b, 107b.

¹¹⁰ Gazzîzâde, *Fütûhât*, I, 111b.

¹¹¹ Gazzîzâde, *Fütûhât*, II, 124a.

kime ait olduğunu belirtmeden aktarır.¹¹² Bazen de şairin ismini zikrederek nakil yapar. Şairini belirterek aktardığı Türkçe şiirler ise meşhur Türk Mutasavvıflardan Yunus Emre¹¹³, Eşrefzade Abdullah Rumi¹¹⁴, Süleyman Çelebi¹¹⁵, Niyazi-i Mısri¹¹⁶ ve Mustafa Nesip¹¹⁷ gibi zatlardır. Arapça şiirlerinde Kaside-i Bürde¹¹⁸ hariç aktardığı diğer şiirlerin¹¹⁹ yazarını ve kaynağını belirtmemiştir.

4. Kıssa ve Hikâyelerden Yararlanması

Gazzîzâde'nin, eserinde kullandığı referanslardan bir tanesi de kıssa ve hikâyelerdir. Hikâyeler, tefsîrinin bir açıklamasından çok nasihat amaçlıdır. Bu hikâyeler kimi zaman bir peygamber kıssası,¹²⁰ kimi zaman büyük bir zatın menkıbesi,¹²¹ bazen halk arasında meşhur olan fabl türünden bir hikâyedir.¹²² Çoğunlukla da kaynağı belirsiz hikâyelerden¹²³ oluşmaktadır.

5. Besmeleyi İstiazededen Önce Tefsîr Etmesi

Gazzîzâde, diğer müfessirlerden farklı olarak önce besmeleyi daha sonra istiazeyi tefsîr etmiştir. "*Besmele ile başlamayan her iş eksik ve bereketsizdir.*"¹²⁴ hadisini delil göstererek Fâtiha tefsîrine şu ifadelerle başlar: "Besmele-i şerife ile tefsîr-i sebî'l-mesânîye ibtida olundu".¹²⁵ "Besmele, Tacü'l-Kur'ân, miftahu'l-Furkan, menba-ı feyz-i Mennandır."¹²⁶ Gazzîzâde, istiazenin her ne kadar kıraatta besmeleden önce olsa da besmele ile başlamanın bereketi ve

¹¹² Gazzîzâde, *Fütûhât*, I, 28b, 67a, 108b, 129b, 169b; II, 27a, 94a, 97b, 125a.

¹¹³ Gazzîzâde, *Fütûhât*, I, 52a; 124b.

¹¹⁴ Gazzîzâde, *Fütûhât*, I, 52a.

¹¹⁵ Gazzîzâde, *Fütûhât*, I, 67b.

¹¹⁶ Gazzîzâde, *Fütûhât*, I, 109a, 171a; II, 101b.

¹¹⁷ Gazzîzâde, *Fütûhât*, II, 124a.

¹¹⁸ Gazzîzâde, *Fütûhât*, II, 109a, 168b, 169a, 170a; II, 127a.

¹¹⁹ Gazzîzâde, *Fütûhât*, I, 28b, 108b, 169b; II, 27a, 97b.

¹²⁰ Gazzîzâde, *Fütûhât*, II, 104a-117b.

¹²¹ Gazzîzâde, *Fütûhât*, II, 129b.

¹²² Gazzîzâde, *Fütûhât*, II, 109a.

¹²³ Gazzîzâde, *Fütûhât*, I, 28b, 29a, 29b, 30a, 30a, 30b, 40b, 41b, 44a, 46b, 73b, 107b, 113a, 113a, 130b, 132a, 154a, 166b, 166b, 167a, 167a, 167a; II, 11a, 14a, 14a, 15a, 15a, 17b, 50a, 90b, 91a, 94a, 99a, 110a, 111b.

¹²⁴ Suyuti, *el-Fethu'l-Kebir*, Darü'l-Kitabi'l-Arabi, Beyrut, II, 322.

¹²⁵ Gazzîzâde, *Fütûhât*, I, 7b.

¹²⁶ Gazzîzâde, *Fütûhât*, I, 8b.

önemi için, önce besmeleyi açıklayıp daha sonra istiazeye geçtiğini ifade eder.¹²⁷

6. Anasır-ı Erbaa ile Bağlantı Kurması

Gazzîzâde, insanın yaradılış maddelerine de dikkat çekerek istiazenin dört kelime olduğunu, bu dört kelimenin de dört anasıra işaret ettiğini açıklar:¹²⁸ “Şeytan denen düşman çok güçlüdür ve bu güçlü düşmandan kurtulmak için Allah teavvüzü ihsan etmiştir. Teavvüz dört kelimedir. Dört taraftan insana saldırıyan şeytan vesvesesi dört kelime ile def olur.”¹²⁹

Müfessir, Fâtîha'daki harflerin işareti ile Anasır-ı erbaa arasında bir bağlantı kurmaya çalışır. Fâtîha sûresindeki ilk dört lamın dört “lebbeyk”e işaret ettiğini, bu da Anasır-ı erbaa'dan oluşan bedenimizin ruhumuza “lebbeyk” diyerek ona kavuştuğunu¹³⁰ söyler.

Konu ile ilgili açıklamasına şu şekilde devam eder: “Anasır-ı erbaa insanda ne ise şeriat, tarikat, hakikat ve marifet de insan-ı kâmil olmada aynıdır. Anasır-ı erbaa bir araya gelip ondan insan meydana gelir. Kezalik anasır-ı maneviye olan şeriat tarikat hakikat marifet bir yere cem olursa o kimse hakikatte insan-ı kâmil olur”.

“İnsanın zahiri, beşeriyetle esasî dört şeyledir: biri vücut, biri kalp, biri ruh, biri sır; hakikat-ı insaniye dahi dört şeyle hasıl olur: Onlar da şeriat, tarikat, hakikat ve marifettir. Şeriat de şu dört şeyden meydana gelir: Âyet, hadis, icma, kıyas.”¹³¹

7. Mitolojik Konulara Yer Vermesi

Kafdağı

Gazzîzâde, Fâtîha sûresindeki harflerin işaretinden yola çıkarak “müstakim”deki kaf harfinin kafdağına işaret ettiğini şöyle ifade eder: “Hak sübhane ve Tealâ dünyanın etrafında bir dağ yarattı yeşil zümürütten, ismine cebel-i kaf derler. Cümle dünyayı ihata eylemiştir. Fâtîha-i şerife dahi kaf-ı Kur'ândır kaf cihanı ihata eylediği gibi Fâtîha dahi min ciheti'l-mana Kur'ân-ı Azimi ihata eylemiştir.”¹³² “Semâ-i evvelde olan yeşillik kaf dağının in'ikasından olur. Zira

¹²⁷ Gazzîzâde, Fütühât, I, 32b.

¹²⁸ Gazzîzâde, Fütühât, I, 47b

¹²⁹ Gazzîzâde, Fütühât, I, 47b.

¹³⁰ Gazzîzâde, Fütühât, I, 89b.

¹³¹ Gazzîzâde, Fütühât, I, 121a.

¹³² Gazzîzâde, Fütühât, I, 88b.

*cebel-i kaf bütün cihanı ihata eylemiştir ve yeşil zümrüitten mahlûktur. Onun aksi dünya göğüne vurup yeşil görünür.”*¹³³

Nil Nehrinin Kaynağı

Gazzîzâde, Nil nehrinin kaynağı ile ilgili, “*Nil nehri kafağında tarafına nazil olup oradan yedi deryayı geçtikten sonra Mısır Kahire kentine ulaşır. Eğer Nil nehri yedi tuzlu deryadan geçmeseydi tatlılığından suyu içilemezdi. Nil cennete uğrayıp oradan dünyaya gelir ki bazen içinde elma ve nar gibi cennet meyveleri bulunmuş”*¹³⁴ ifadelerine yer verir.¹³⁵

Dünyanın Balığın Sirtında Olması

Fâtiha sûresindeki harflerin işaretinden yola çıkarak, Bu sûrede on nun vardır. Birinci nun nur ismine, ikinci nun cennette bir ırmağa, üçüncü nun nusrete, dördüncü nun'un ise dünyayı sirtında taşıyan balığa işaret ettiğini söyler.¹³⁶ Gazzîzâde, “*Dünya balığın sirtındadır,”*¹³⁷ hadisinden yola çıkarak bu yorumu yapmaktadır. Sahih hadis kitaplarında bulunmayan, fakat tamamen de reddedilmeyen bu hadisin mecaz anlamda kullanıldığı yorumu yapılmaktadır.¹³⁸

Ayın Şeffaf Olması

Gazzîzâde, “*Güneş'i ışık kaynağı, Ay'ı bir nur ve yılların sayısını ve hesabını bilmeniz için ona menzil menzil miktarlar belirleyen O'dur”*¹³⁹ âyetini delil göstererek ayın saf nurdan yaratıldığını, özünde şeffaf ve latif olduğunu, içinde maddi cisimlerin bulunması imkânsız olduğunu söylemektedir. Ayrıca ayın hacmi ile ilgili şu açıklamayı yapmaktadır: “*Kamer'in yeryüzünün kırk bölüğünden bir bölüğü kadar cirmi vardır. Bir kenarından bir kenarı bir aylık*

¹³³ Gazzîzâde, *Fütûhât*, I, 172b.

¹³⁴ Gazzîzâde, *Fütûhât*, I, 73b.

¹³⁵ Geniş bilgi için bk. Önal, *Gazzîzâde*, s. 72.

¹³⁶ Gazzîzâde, *Fütûhât*, I, 98b.

¹³⁷ Celeleddin Abdurrahmân b. Ebû Bekr Suyuti, *ed-Dürri'l-Mensûr*, Darü'l-Fikr, Beyrut 1993, VI, 1241; İsmail Hakkı Bursevî, *Ruhu'l-Beyân*, Eser Kitapevi, İstanbul 1970, VIII, 156.

¹³⁸ Bediüzzaman Said Nursi, *Lemalar*, Zehra Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 117, 118.

¹³⁹ Yunus 10/5

yoldur demişler. Ayine resminde halk olmuştur. Bir yüzü arza bir yüzü şemse mukabildir. Nurunu şemsten alır.”¹⁴⁰

Arş'ın Horozu

Gazzîzâde'nin sayılara karşı özel bir ilgisinin olduğunu daha önce ifade etmiştik. Bu yüzden Rebbi'l-âlemin'deki “el-âlemin” kelimesinin tefsirinde on sekiz bin âlemin neler olduğunu açıklamaya çalışmaktadır. Bununla ilgili gökteki mahlûkâtı anlatırken israiliyat nevinden rivâyetlere yer vermektedir. Bu açıklamalarından biri de “dîku'l-melaike” dediği guya Arş'ın altında bulunan bir horozdur. Arş'ın altında nurdan iki direk üzerinde bulunan bir kubbenin üstünde beyaz renkli, nurdan yaratılmış, horoz şeklinde bir melektir. O öttüğü zaman dünyadaki horozlar da öter.¹⁴¹

Arş'ı Saran Yılan

Gazzîzâde, kaynağını belirtmeden şöyle ilginç bir rivâyete yer verir: Cenab-ı Hak Arş'ı yaratınca, Arş büyüklüğüne ve güzelliğine hayran kalıp gururlandı. Acaba varlık âleminde benden daha heybetli bir mahlûk var mıdır? düşüncesine kapılınca Hak Tealâ büyük bir yılan yarattı. Bu yılan safi gümüşten, başı kırmızı altından, gözleri, kızıl yakuttan ve yeşil zümrüden yetmiş bin kanadı vardır. Her kanadın üzerinde yetmiş bin melek vardır. Her meleğin elinde nurdan sancak vardır. Arş'ı üç defa sarmış ve başını kuyruğunun üstüne koymuştur. Arş bu yılanı görünce titredi ve kendi aczini, Cenab-ı Hakk'ın da kudretini anladı.¹⁴²

Hız. İsa'nın Diriltme Mucizesi

Gazzîzâde, Hristiyanların Hz. İsa'yı (a.s) ilâh olarak kabul etmeleri ile bu mucize arasında doğrudan bir ilişki bulunduğunu şu şekilde açıklar: “Hususan yarasa kuşunun icadında ziyade perişan oldular. Hazretten mucize talep eylediklerinde topraktan bir kuş resmi yapıp “kum bi iznillah” diye nefh eyledi. Kuş canlanıp uçtu.¹⁴³ Sair kuşlara benzemez bir acip kuştur. Hz. İsa'nın (a.s.) mucizesidir. Kanatları deri gibidir. Tırnağı kanadının ucundadır. Yavoruladığı zaman

¹⁴⁰ Gazzîzâde, Fütûhât, I, 171a-b.

¹⁴¹ Gazzîzâde, Fütûhât, II, 1b.

¹⁴² Gazzîzâde, Fütûhât, II, 10b.

¹⁴³ Gazzîzâde, Fütûhât, II, 140b.

hayvan gibi doğurur. Kuş gibi yumurtası yoktur. Memeleri var, yavrusuna süt verir".¹⁴⁴

Şuurlu Varlıkların Sayısı

Gazzîzâde bazen ölçüleri zorlayacak şekilde sayısal ifadelere başvurmuştur. Örneğin insan, cin ve meleklerin sayısını birbirinin dokuz katı şeklinde ifade etmesi çok zorlayıcı bir kalıp gibi görünmektedir. "*Cinler insanların dokuz katıdır. Şeytan da insan ve cinlerin toplam sayısının dokuz katıdır. Melaikenin sayısı ise insan şeytan ve cinlerin toplamının dokuz katıdır.*"¹⁴⁵

İnsan Çeşitleri

Gazzîzâde, Rebbi'l-âlemin'deki "el-âlemin" lafzının tefsirini yaparken insan, melek, şeytan ve cinlerin sayısından bahseder. Ayrıca insan çeşitlerini ve fırkaları etnik ve dini açıdan da ele alır. Bu konudaki açıklaması şöyledir. "*İnsan dahi yüz yirmi türdür ve yüz yirmi nevi insandan yüz nevi Hindistan ikliminde olur. Bunların bir kısmına Satuh kaomi derler, bunlar bir nevi insandır ki başları köpek başı gibidir, sair azaları insandır. Bir nevi dahi Maluh kavmidir, bunlar bir nevi insandır ki gözleri göğsünde olur. Bir nevine dahi Masuh kaomi derler bunlar dahi bir bölük insandır kulakları filkulağı gibidir. Yattıkları zaman bir kulağını döşek yapar, bir kulağı üzerine yorgan gibi olur. Bir türüsüne de Maluk kaomi derler ve devval pay derler. Türkçe'de kayış baldır tabir olunur. Bacakların kayış gibi kullandığı insanın vücuduna sararak onu öldürürler. Bunların cümlesi cehenneme dolarlar, cehennemın kütüğü olurlar buyurmuşlar.*"¹⁴⁶

"*Geriye kalan yirmi çeşidin on ikisi de Rum diyarında, sekiz çeşidi de dünyanın diğer bölgelerindedir. O yirmi sınıf şunlardır: Nasturiye, Milkaniye, Yakubiye, Ye'cüc, Me'cüc, Türk, Hakan, Türk-ü Hilh, Hazar Türkleri, Kırgız Türkleri, Zenh, Zıt, Habeş, Neobe, Küffar-ı Arap, Yahudi, Nasara, Mecusi, Ehl-i Tevhid*".¹⁴⁷

"*Bu yirmi çeşit insandan on dokuzu inkârcılardır ve cehennemliktir. Lailahe illallah diyen bir grup da yetmiş üç fırkaya ayrılmışlar*".¹⁴⁸

Müellifin aktarmış olduğu bu bilgiler günümüz malumatıyla taban tabana zıt bilgilerdir. Çünkü şimdiye kadar yarı insan yarı hayvan ucube bir varlığa

¹⁴⁴ Gazzîzâde, *Fütûhât*, II, 141a; Geniş bilgi için bk. Önal, *Gazzîzâde*, 73.

¹⁴⁵ Gazzîzâde, *Fütûhât*, II, 133b.

¹⁴⁶ Gazzîzâde, *Fütûhât*, I, 133b.

¹⁴⁷ Gazzîzâde, *Fütûhât*, I, 133b -134a.

¹⁴⁸ Gazzîzâde, *Fütûhât*, I, 134a.

rastlanılmamıştır. Ayrıca milletlerin tasnifinde kullandığı kıriterler de eksik ve yanlıştır.¹⁴⁹

8. Astroloji ve Burç Konularına Yer Vermesi

Gazzîzâde, Fâtiha sûresindeki on iki mim harfinin on iki burca veya on iki aya işaret ettiğini, burçları ve ayları yaratıp da insanların dini ve dünyevi açıdan hizmetine sunan Allah Kur'ân'da açıkça bunu ifade ettiği gibi Fâtiha'daki mimlerin işaretinden de anlaşılabilirliğini söyler.¹⁵⁰ O, burçlarla ilgili İbn Arabî'nin görüşünü benimsemektedir. Dolayısıyla hangi vakitte hangi işin yapılması uygundur veya değildir, uyarısını yapar. Burçlarda hakiki tesirin bulunmadığını, ilâhi isimlerin tecellileri olduğunu, hakiki müessirin Allah olduğunu da vurgular.¹⁵¹

Yazar, her insanın gökyüzünde bir yıldızının olduğunu, o insanın yıldızı hangi mesleği temsil ediyorsa onun da yeryüzünde o meslekle uğraşacağını söyler. Bir insanın yıldızı uğursuzsa kendisi de uğursuz olur, eğer bir insan uğursuzluğa maruz kalırsa onun yıldızı uğursuzluktur, der. Böyle bir duruma maruz kalan bir insan tevbe ve istiğfar ederek o uğursuzluktan kurtuluncaya kadar dua etmelidir. Gazzîzâde'ye göre, Allah'ın rızasına uygun olmayan ve şeriate muhalif olan bütün iş ve davranışlar uğursuzluktur. O davranışları yapanların yıldızı da uğursuzdur. Bu nedenledir ki Allah, kulları uğursuzluğa düşmesinler diye onlara uğursuz olan amelleri günah saymış ve yasaklamıştır.¹⁵²

9. Fâtiha Sûresinin Kelime ve Harflerinden İşaretler Çıkarması

Gazzîzâde, Fâtiha sûresindeki harflerin sayısından, cifir olarak karşılığında ve kelimelerin başındaki harflerin benzerliğinden birtakım işaretler çıkarmaktadır: *"Fatiha Yirmi beş kelime yüz yirmi üç harftir. " Bu hurufat-ı celile Fâtiha'nın her biri bir sır ve bir manasına delil ve işarettir."* Kelimenin başındaki harf benzirliğine örnekler: *"Elif eman veya emine işarettir. Çünkü Fâtiha sûresi Allah'tan onu okuyup onunla amel eden müminlere bir emandır."*¹⁵³ *"Üç ba var denildi. Ba-i evvel Belde-i Tayyibe olan Mekke'ye işarettir ki Fâtiha Mekkidir. İkinci ba Beled-i Taybeye işarettir ki taybe Medine-i münevvere*

¹⁴⁹ Önal, *Gazzîzâde*, s. 75.

¹⁵⁰ Gazzîzâde, *Fütühât*, I, 96b.

¹⁵¹ Gazzîzâde, *Fütühât*, I, 173a.

¹⁵² Gazzîzâde, *Fütühât*, II, 1a.

¹⁵³ Gazzîzâde, *Fütühât*, I, 84b.

ismidir. Fâtîha bir defa da Medine’de nazil oldu. Medenidir. Üçüncü ba beytü’l-ma’mura işaretir ki kenz-i arştan nazil olmuştur.”¹⁵⁴ “Ra cenab-ı hakkın rahmetine ha hayatın ism-i hayden olduğuna rahmet-i amme olmasaydı hayat-ı amme olmazdı. Mim malikü’l-mülk olduğuna, elif uluhiyyet, nun ism-i nura, rahimin sonudaki mim Hz. Muhammed’in a.s kıyamette şefaati kapısını açacağına işaretir.”¹⁵⁵

Fâtîha Harfleri Ve Cifir

Gazzîzâde, harflerle ilgili yakın ve uzak bütün ihtimalleri sıralamakta ve bazı tarihi olaylarla da irtibat kurup, cifirle tarihler çıkarmaktadır. Mesela Osmanlı’nın Mekke ve Medine’yi fethettiği tarihe işaret eden şu örneğe yer vermektedir: Üç “ta” harfi 1200 eder. 22 elif ve altı “ya” eklenince (1228) Osmanlı’nın harem-i şerifi fethine işaret eder.¹⁵⁶ Ayrıca her yüzyılda gelecek olan müceddidlerin varlığına da şu açıklamasıyla örnek vermektedir: “Yahut min ciheti’l-aded kaf yüzdür. Her yüz yıl başında Hak Tealâ’nın Kadir ismine mazhar bir sahibu’z-zaman zuhuruna işaret olur.”¹⁵⁷

Mehdi’nin Geliş Tarihi

Müellife göre on iki mim on iki imama işaretir. Aynı zamanda Mehdi’nin geliş tarihine de işaret eder. “Her mimden on iki imam feyiz alır. On iki mim Hz. Muhammed (s.a.s.)’ın hulefası on iki imama işaret eder.” Gazzîzâde buradan yola çıkarak son imam olan on ikinci imam Muhammed el-Mehdi’nin zuhuruna işaret çıkarmakta ve mehdinin geliş tarihine açık bir ifade ile vurgu yapmaktadır: “Azizim, mimat Fâtîha hesabıyla on iki mim dört yüz seksen eder. Çünkü on iki imamda üç Muhammed vardır. İmam mehdi üçüncü Muhammed’dir. Üç kere dört yüz seksen, bin dört yüz kırk eder. El-ilmu indellah bin dört yüz kırkta zuhur-u Mehdiye işaret vaki oldu.”¹⁵⁸

Dünyanın Ömrü ve Ümmetin Bekası

Gazzîzâde, Mehdinin geliş tarihi ve ümmetin bekası ile ilgili şu çıkarımları yapmaktadır: Dünyanın ömrü yedi bin senedir. Buna kameri takvime göre iki yüz on iki sene daha eklenirse yedi bin iki yüz on iki olur.

¹⁵⁴ Gazzîzâde, Fütûhât, I, 85b.

¹⁵⁵ Gazzîzâde, Fütûhât, II, 19b-20a.

¹⁵⁶ Gazzîzâde, Fütûhât, I, 86b.

¹⁵⁷ Gazzîzâde, Fütûhât, I, 88b.

¹⁵⁸ Gazzîzâde, Fütûhât, I, 91b.

Bu da hicri bin altı yüz on iki tarihine tekabül eder ki, bu tarih (Allahu a'lem) kıyametin kopma tarihidir.¹⁵⁹

10. Bazı Sosyal Meselelere Değınmesi

Bir Devlet Adamında Bulunması Gereken Vasıflar

Gazzîzâde, bir sultanda bulunması gereken vasıfları Fâtîha sûresindeki on iki mimden ilham alarak açıklar. Bu ahlakî kendisinde bulunduran padişahın aynı zamanda varisleri oldukları on iki imamın da himmetinden yararlandıklarını söyler.¹⁶⁰

Müellif, on iki özelliğı şu şekilde sıralar: Her işi besmele ile başlayıp şükürle bitirme; Rablık sıfatıyla yönetme; Şeriatle hükmetme; Rahman sıfatının gereğı inanan inanmayan herkesin mal ve canına emniyet sağlama; Rahim sıfatı gereğı müminlerin ahiret işlerine önem verme; Divanlarında şer'i hükümlere dikkat etme; Her işini hak için yapma; Malına askerine değil Allah'a güvenme; Adalet ve ihsan ile hükmetme; Ehl-i zimmete adil davranma, hata eden devlet adamlarını hemen cezalandırmama; Padişah alim ve arif olmalı; İnsanlardan, hususan salihlerden gönül almalı.¹⁶¹

O Günkü Dini ve Sosyal Hayattan Bahsetmesi

Gazzîzâde, yaşadığı dönemde bazı insanların çocuğı doğduğu zaman, akika kesmeyip onun yerine türlü türlü masraflar yaptıklarını, kadınların özel beşikler yaptırdıklarını, hamamlarda eğlenceler düzenlediklerini aktarmaktadır.¹⁶²

Müellif, Gazzî Dergâhında Muhammed Ali isimli kuşların dilinden anlayan bir meczubun hikâyesine de şu olayı anlatarak örnek verir: Bir gün bir baykuşun öttüğünü gören Mustafa Nesip Efendi, kuşun ne söylediğini meczuba sorar. Meczup, yarın bu tekkeden iki cenaze çıkacağını söyleyince Mustafa Nesip Hazretleri telaşa kapılıp sadaka verir. Fakat gece yarısı bir cariyesi vefat eder. Sabah başka bir cariyesi daha vefat eder.¹⁶³

¹⁵⁹ Gazzîzâde, *Fütûhât*, I, 92a.

¹⁶⁰ Gazzîzâde, *Fütûhât*, I, 96b-97a.

¹⁶¹ Gazzîzâde, *Fütûhât*, I, 96b-98b.

¹⁶² Gazzîzâde, *Fütûhât*, II, 78b.

¹⁶³ Gazzîzâde, *Fütûhât*, II, 106b.

11. Eğitim Hakkında Bazı Tespitlerde Bulunması

Gazzîzâde, eğitimin insandan insana farklılık gösterdiğini, insanların tabiatı farklı farklı olduğundan eğitimin de insandan insana farklılık göstermesi gerektiğini ifade etmektedir. Ona göre dövmek, azarlamak, ödüllendirmek ve engellemek birer terbiye türüdür. Zira “*Terbiyenin birçok çeşidi vardır. Çünkü insan tabiatı da çeşit çeşittir. Her insanın terbiyesi tabiatına göre istidat ve kabiliyetine göre olmalıdır. Tabiatında kahır istidadı olan kimseye lütuf ile terbiyenin faydası yoktur.*”¹⁶⁴

Musannif, buna örnek olarak da tarikat ve tasavvuftaki erenlerin metoduna vurgu yapmaktadır: “*Mürşid-i kâmil olan zat-ı kerimler ahlak-ı ilahiyeye ile mütehallık olmuşlardır. Dervişlerinin istidadına nazar edip kimini kahır ile kimini lütuf ile terbiye ederler.*”¹⁶⁵

Ona göre çocuk eğitimi, çocuk ana rahminde iken başlar ve insandaki nefisten dolayı da ömür boyu devam eder. İyi bir evlat sahibi olmak için en önemli şartın doğru talep ve iyi niyet olduğunu söyler. Bu nedenle Gazzîzâde, iyi bir evlat sahibi olmak isteyenlere şu tavsiyelerde bulunur: “*Çocuğu dünya süsü için istememek gerekir. Belki umur-i din ve ibadet-i rabbi'l-âlemine yardımcı olmak için talep etmek gerekir.*”¹⁶⁶

Müellife göre iyi bir evlat yetiştirmek için meşru bir aile ortamı ve iyi anne babanın olması zorunludur. “*Onun için evlad talebinde bulunan nikahına dikkat etmelidir, dilini küfür sözlerinden muhafaza edip haram lokmadan sakınmalıdır. Haram lokma ile meydana gelen meniden vücuda gelen evlat asi olur.*”¹⁶⁷ Çocuk doğduktan sonra akikasını kesmeli, annesi haram lokma yememeye dikkat etmeli. Zira haram lokmadan meydana gelen sütü içen çocuk da haram yemeye meyilli olur. Sonra okuma yazma öğrenecek yaşa gelince onu bir üstada verip din ve diyanetini öğretip islamiyetin ne olduğunu öğretmeli, sonra güzel terbiye ile terbiye etmelidir.¹⁶⁸

¹⁶⁴ Gazzîzâde, *Fütûhât*, I, 130a.

¹⁶⁵ Gazzîzâde, *Fütûhât*, I, 130a.

¹⁶⁶ Gazzîzâde, *Fütûhât*, II, 79b.

¹⁶⁷ Gazzîzâde, *Fütûhât*, II, 79b.

¹⁶⁸ Gazzîzâde, *Fütûhât*, II, 79b.

12. Bazı İlginç Tespitleri

Meleklerin Hz. Âdem 'e Secde Etmesi

Gazzîzâde, meleklerin Hz. Âdem'e secde etmesi konusunda şöyle bir yorum yapmaktadır: Allah, meleklerle Âdem 'e secde edin diye emir buyurdu. Melekler, Âdem'i kible yapıp Hakk'a secde ettiler, İblis ise irfanı yoktu secdeyi Âdem'e zannedip kibirlendi secde etmediği için de rahmetten kovuldu.¹⁶⁹

Peygamberlerin Beşer Olarak Gönderilmeleri

Gazzîzâde, peygamberlerin beşer olarak gönderilmeleriyle ilgili şöyle bir açıklama yapmaktadır: Eğrer peygamberler insani yönleriyle değil de sadece nübüvvet (peygamberlik) yönleriyle gönderilseydiler insanlar arasında durup onlara dinlerini anlatamazlardı. Binaenaleyh, esasen vücutları nurdan olan peygamberler, insan haliyle gönderilip ümmetlerine tebliğle emredildikleri dini eksiksiz ulaştırdılar.¹⁷⁰

Peygamber Efendimize Ümmi Denmesinin Sebebi

Gazzîzâdenin dikkat çekici bir yorumu da “ümmi” kelimesinin anlamıyla ilgilidir. Ona göre, Peygamber Efendimiz'e ümmi denmesinin sebebi, okuma yazma bilmediğinden değil bütün mahlûkatın ve bütün nurların aslı olduğundandır.¹⁷¹

Henüz Sakal ve Bıyığı Olmayanların Daha Sevimli Olmasının Sebebi

Gazzîzâde bu konuda şu açıklamayı yapmaktadır: Allah insana cemil ismiyle tecelli ettiği için insanda hüsün ve cemal zahir olur ve cemil isminin nuru pek çok zaman insanda görünür. İnsan dünyaya fazla meyledip kendinden¹⁷² kusurlar meydana geldikçe o nurun önüne günahların karanlık perdeleri çekile çekile görünmez hale gelip ta ki herkes ondan nefret eder. Yahut çocuklar ruhlar âlemine yakın olduğundan ruhlar âleminin nurları

¹⁶⁹ Gazzîzâde, *Fütûhât*, I, 36b.

¹⁷⁰ Gazzîzâde, *Fütûhât*, I, 8a.

¹⁷¹ Gazzîzâde, *Fütûhât*, I, 48a.

¹⁷² Gazzîzâde, *Fütûhât*, I, 142a.

yüzlerine aksettiği için sevimlidirler. Veya sakal ve bıyık celal tecellisi olduğundan yüzdeki cemal üzerine perde olur.”¹⁷³

İnsan Şeklinin Heybetli Olması

Gazzîzâde’ye göre insan, maddî şekli itibarıyla bütün varlıklar arasında en korkunç ve en heybetlisidir. İnsan yaratılışı itibarıyla Ahsen-i takvimde yaratılmış ise de kalıbı çok heybetlidir. Ruhlar âlemindeki imtizac-ı ervah olmasaydı insanlar anlaşılamayıp birbirinden kaçarlardı. Ne var ki ruhlar latif yaratılmış ve ruhlar âleminde birbirleri ile kaynaştırılmışlardır. Binaenaleyh bu kalıp her ne kadar heybetli ise de ruhlar âleminde birbirleri ile kaynaştırıldıkları için ve ruhlar son derece latif olduklarından birbiriyle üns ve ülfet ederler. Buna örnek, bir insan ne kadar güzel ve sevimli de olsa öldükten sonra bütün sevdikleri ondan kaçır .”¹⁷⁴ Gazzîzâde, ölen bir insanın cenazesinin soğukluğunu ve ürkütücülüğünü insanın şeklinin heybetli ve korkunç olmasına bağlamaktadır.

Kuşların Tesbihleri

Gazzîzâde, kuşların çıkardığı seslerle sadece kendi âlemlerine yönelik delâlet tesbihleri değil de insanların anlayabileceği şekilde tesbih yaptıklarını söyler ve örnek olarak da şu kuşların çıkardıkları sesler ve anlamlarını aktarır: “İshak kuşu: “Ya Hak, Hüdhüd: “İstağfirullahe ya müznibun” (Ey güahkarlar Allah’tan mağfired dileyin), Kurlangç: “Kaddimu hayran teciduhu” (İyilik yaparsanız, iyilik bulursunuz), Kumru: “Sübhane rabbiye’l-a’ala”(Yüce rabbimi tesbih ederim), Çaylak: “Küllü şey’in halikun illa vehch.” (Allah’ın zatından başka her şey yok olur.)¹⁷⁵

III. Fütuhatu Kenzi’l-Kur’ân’ın Tefsir Kaynakları

a. Eser İsmi ile Yaptığı Nakiller

Gazzîzâde, tefsirle ilgili faydalandığı bir kısım eserleri şu şekilde sıralar: *Envaru’t-Tenzil ve Esraru’t-Te’vil*, *Meâlimu’t-Tenzil*, *Tefsîr-i Kemalpaşazade*, *Ruhu’l-Beyân fi Tefsîri’l-Kur’ân*, *Enisu’l-Cenan*, *Zübdetü’l-Beyân fi Tefsîri’l-Kur’ân*, *el-Mevahibu’l-Aliyye ve Cevahiru’t-Tefsîri*, *Tefsîr-i Ahmed Gazzî*, *Hakaiku’t-Tevil ve Dekaiku’t-Tenzil*, *Şerhu’l-Besmele*, *İ’cazu’l-Beyân fi Keşfi Bazi*

¹⁷³ Gazzîzâde, *Fütûhât*, I, 142b.

¹⁷⁴ Gazzîzâde, *Fütûhât*, II, 13b.

¹⁷⁵ Gazzîzâde, *Fütûhât*, II, 106b.

Esrari Ümmi'l-Kur'ân, Tevilatu'n-Necmiye, Talikat-ı Gazzîye ve irfan ehlinin Fâtîha sûresi ile ortaya koyduğu eserler.¹⁷⁶

Gazzîzâde, eserinin girişinde ismini vererek belirttiği kaynakları ve müelliflerini açıkladıktan sonra, isminden ve eserinden bahsetmediği halde satır aralarında geçen müellifleri ve eserlerini de kısaca tanıtmaya çalışacağız.

1. *Envarü't-tenzîl ve esrari't-te'vîl*

Müellif: Ebu'l-Hayr Nasıruddin Abdullah b. Ömer Kâdı Beyzâvî (ö.691/1291).¹⁷⁷

Gazzîzâde, bu eserden nakil yaparken “Kâle'l-Beyzâvî beyyada'l-lahu vechehu”, “Kâle'l-Kâdî... inteha kelamu'l-Kâdî”¹⁷⁸, “Kâle'l-Beydavi”¹⁷⁹, “Kâdî ruz-i ceza ile tefsîr etmiştir.”¹⁸⁰ şeklinde ifadeler kullanmaktadır.¹⁸¹

2. *Meâlimü't-tenzîl*

Müellif: Ebu Muhammed Muhyî's-Sünne el-Hüseyn b. Mes'ûd el-Ferra el-Begavî (ö. 516/1122).¹⁸²

Gazzîzâde, bu eserden nakil yaparken, bazen önce açıklamayı verir, sonunda kaynak ismini belirtir: “ve iyyake nestein” (ve yalnız senden yardım isteriz) “ey natlubu minke'l-meunete ala ibadetike ve ala cemi umurina” (Yani ibadetlerimizde ve bütün işlerimizde senden yardım dileriz.) Meâlimu't-Tenzil”.¹⁸³

Bazen de “Meâlimu't-tenzil sahibi buyurmuş ki”¹⁸⁴, “Meâlimu't-Tenzilde mezkurdur ki”¹⁸⁵, “Sahib-i Meâlim buyurmuş ki”¹⁸⁶, ifadelerini kullanarak nakil yapar.

¹⁷⁶ Gazzîzâde, *Fütûhât*, I, 7a.

¹⁷⁷ Hayruddin Ziriklî, *el-A'lâm: Kâmûsü Terâcim*, Beyrut 1984, IV, 248; Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, Bilmen Yayınevi, İstanbul 1974, II, 529-535.

¹⁷⁸ Gazzîzâde, *Fütûhât*, II, 81a.

¹⁷⁹ Gazzîzâde, *Fütûhât*, II, 95a.

¹⁸⁰ Gazzîzâde, *Fütûhât*, II, 22a.

¹⁸¹ Gazzîzâde, *Fütûhât*, II, 12a, 81a, 95a

¹⁸² Ziriklî, *el-A'lâm: Kâmûsü Terâcim*, II, 284; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 461-462.

¹⁸³ Gazzîzâde, *Fütûhât*, II, 91a.

¹⁸⁴ Gazzîzâde, *Fütûhât*, II, 131a, 131a.

¹⁸⁵ Gazzîzâde, *Fütûhât*, II, 131a.

¹⁸⁶ Gazzîzâde, *Fütûhât*, II, 82b.

3. *Tefsîrî'l-Fâtîha (Kemalpaşazâde)*

Müellif: Şemseddin Ahmed b. Süleyman¹⁸⁷ (ö. 940/1534) Büyük babası Kemalpaşa'ya nisbetle İbn Kemâl, İbn Kemâl Paşa veya Kemâl Paşazâde diye anılır. Müftü's-Sakâleyn, Şeyhulislâm, İbn-i Sina-yı Rûm lakablarıyla meşhurdur.¹⁸⁸

Gazzîzâde, varak 7a'da Kemalpaşazade'nin tefsîrinden faydalandığını¹⁸⁹ ifade ettiği halde, bu eserden nakil yaparken ne yazar ne de eser isminden söz etmediği için hangi formülle nakil yaptığı konusunda bir malumat elde edilememiştir.

4. *Ruhu'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân*

Müellif: İsmâil Hakkı, 1063/1653 yılında Aydos kasabasında dünyaya geldi. 1137/1725'de Bursa'da vefat etti.¹⁹⁰

Gazzîzâde, bu tefsirden "sahib-i Ruhu'l-Beyân buyurmuşlar ki"¹⁹¹, "Hakkı Hazretleri Tefsîr-i Ruhu'l-Beyân'da tahrir eder."¹⁹², "Hazreti Hakkı k.s. Ruhu'l-Beyân'da şöyle rivâyet buyurur ki"¹⁹³ ifadelerini kullanarak nakil yapmıştır.

5. *Enisü'l-cinan fi tefsîri'l-Kur'ân*

Müellif: Eşrefzade İzzeddin, 1083/1672 tarihinde Bursa'da doğmuştur. 1153/1740 tarihinde Bursa'da vefat etmiştir.¹⁹⁴

"Enisü'l-cinan camii şöyle nakil eylemiş ki"¹⁹⁵ ifadesini kullanır.

¹⁸⁷ Taşköprizâde, *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniye*, s. 226; Şerafettin Turan, "Kemâlpaşazâde", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXV, 238.

¹⁸⁸ Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifin*, Beyrut [t.y.], I, 238; M. A. Yekta Saraç, *Şeyhulislâm Kemâl Paşazâde, Hayatı, şahsiyeti, Eserleri ve Bazı şiirleri*, İstanbul 1995, s. 15.

¹⁸⁹ Gazzîzâde, *Fütûhât*, I, 7a.

¹⁹⁰ İsmail Hakkı Bursevî, *Kitâbü's-Silsile*, Haydar Paşa Hastanesi Matbaası, İstanbul 1291, s. 103.

¹⁹¹ Gazzîzâde, *Fütûhât*, II, 84b.

¹⁹² Gazzîzâde, *Fütûhât*, II, 126a.

¹⁹³ Gazzîzâde, *Fütûhât*, II, 167a.

¹⁹⁴ Nuri Özcan, "İzzeddin Efendi, Eşrefzade", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXIII, 554-555; Osmanzâde, *Sefine*, I, 105-106.

¹⁹⁵ Gazzîzâde, *Fütûhât*, I, 122b.

6. Zübdetü'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân

Müellif: Abdülkadîr Necib (ö.1202/1788), Bursalı İzzüddin Efendi'nin oğludur.¹⁹⁶

Gazzîzâde, bu eserden faydalandığını yazdığı halde ne şekilde nakil yaptığına dair bir bilgiye rastlanılmamıştır..

7. Cevahiru't-tefsîr li tuhfetü'l-emîr

Müellif: Mevlânâ Kemâlüddin Hüseyin b. Ali Beyhakî-yı Sebzevâri (ö.910/1505)'nin tefsiridir. Vaazları ile tanındığı için "Vaiz" lakabı ve şairlerinde kullandığı "Kâşifi" mahlasıyla tanınır.¹⁹⁷

Gazzîzâde, bu tefsirden nakil yaparken, "Hüseyin Vaiz *Cevahiru't-tefsîr*'inde nakleder ki"¹⁹⁸, "Hüseyin Vaiz Tefsîr-i Kebir'den nakille buyurur ki"¹⁹⁹, "Hüseyin vâiz k.s kavli üzere "²⁰⁰, "Kâşifi buyurmuş ki"²⁰¹, "*Cevahir*'de buyurur ki"²⁰², "Kâle Hüseyin Vaiz (Farsça metinle)"²⁰³, "Hüseyin Vaiz buyurdu ki (Farsça metinle)"²⁰⁴ şeklindeki ifadeleri kullanmıştır.

8. Tefsîr-i Ahmed Gazzî

Müellif: Ahmed el-Gazzî b. İsa b. Müferrec Pâk b. Abdullah Paşa b. Abdulhalık Paşa b. Abdullah b. Haşim el- Hüseyini, 1054'te (1644) Kudüs yakınındaki Gazze'de doğmuştur.²⁰⁵ 1150/1738'de Bursa'da vefat etmiştir.²⁰⁶

Gazzîzâde, Ahmed Gazzî'den nakil yaparken "*Ceddü-i-emcedim Şeyh Ahmed el-Gazzî Cami şerhinde buyururlar ki*"²⁰⁷, "*Ceddü'l-emced Şeyh Ahmed el-*

¹⁹⁶ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 730.

¹⁹⁷ Adnan Karaismasiloğlu, "Hüseyin Vaiz-i Kâşifi" , *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XIX, 16-18.

¹⁹⁸ Gazzîzâde, *Fütûhât*, I, 49a.

¹⁹⁹ Gazzîzâde, *Fütûhât*, I, 50a.

²⁰⁰ Gazzîzâde, *Fütûhât*, II, 91b.

²⁰¹ Gazzîzâde, *Fütûhât*, II, 98a.

²⁰² Gazzîzâde, *Fütûhât*, I, 59b.

²⁰³ Gazzîzâde, *Fütûhât*, II, 20b.

²⁰⁴ Gazzîzâde, *Fütûhât*, II, 81b.

²⁰⁵ Gazzîzâde, *Menâkıb*, vr., 90b

²⁰⁶ Karaköse, *Nakşbend Yolu*, s. 57.

²⁰⁷ Gazzîzâde, *Fütûhât*, I, 8b.

Gazzî Tefsîr-i Kâdî üzerine olan tahriratında buyurmuştur ki"²⁰⁸, "Ceddim Ahmedü'l-Gazzî (KS) buyururlar ki"²⁰⁹, "Bu rivâyetleri Ceddim Hazreti Şeyh Ahmed el-Gazzî k.s. hattıyla Tefsîr-i Kadî havaşisinde buldum."²¹⁰ şeklindeki ifadeleri kullanıyor.

9. Hakaikü't-te'vîl ve dekâiku't-tenzîl

Müellif: Kemâlüddîn Abdürrezzâk b. Ebi'l-Ganâim Muhammed el-Kâşânî (ö. 736/1335)²¹¹

Gazzîzâde, Kaşânî'nin *Hakaikü't-te'vîl ve dekâiku't-tenzîl* adlı eserinden faydalandığını²¹² belirttiği halde hangi ifade ile nakil yaptığı konusunda bir ipucuna rastlanmamaktadır.

10. Risâletü'l-besmele, Şerh-i besmele

Müellif: Ebû Saîd el-Hâdimî, Buhara asıllıdır.²¹³ Asıl adı; Muhammed b. Mustafa b. Osman el-Hüseynî el-Müftî el-Hâdimî Ebû Saîd-i Nakşibendî'dir.²¹⁴ Hadimi, 1176/1762 tarihinde vefat etmiştir.²¹⁵

Gazzîzâde, Hadimi'den nakil yaparken "*Kâle'l-Hadimi fi şerhi'l-besmeleti*"²¹⁶, "*Hadimi Cenapları rivâyet ederler ki*"²¹⁷, "*Hadimi k.s 'den rivâyet ederler ki*"²¹⁸ ifadelerini kullanır.

11. İ'cazü'l-beyân fî keşfi bazı esrâri Ümmi'l-Kur'ân

Müellif: Ebu'l-Meali Muhammed b. İshak Sadreddin el-Konevi (673/1274)²¹⁹

²⁰⁸ Gazzîzâde, *Fütûhât*, II, 95b.

²⁰⁹ Gazzîzâde, *Fütûhât*, I, 60b.

²¹⁰ Gazzîzâde, *Fütûhât*, I, 54b.

²¹¹ Süleyman Uludağ, "Kâşânî Abdurrezzak", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXV, 5,6.

²¹² Gazzîzâde, *Fütûhât*, I, 8a.

²¹³ Ramazan Muslu, "Ebû Saîd Muhammed Hâdimî ve Nakşibendilik Risâlesinin Tahlihi", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakülte Dergisi*, 4 (2001), s. 197.

²¹⁴ Bağdatlı, *Hediyetü'l-Arifin*, II, 33.

²¹⁵ Mustafa Yayla, "Hadimi, Ebu Said", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XV, 24-26.

²¹⁶ Gazzîzâde, *Fütûhât*, I, 9a.

²¹⁷ Gazzîzâde, *Fütûhât*, I, 23b.

²¹⁸ Gazzîzâde, *Fütûhât*, I, 28a.

²¹⁹ Zirikli, *A'lâm*, VI, 254; Bilmen, *Büyük Tefsîr Tarihi*, II, 525-526.

Gazzîzâde, bu eserden faydalandığını belirttiği halde²²⁰ nakil yaparken eser ve müellif ismi belirtmediği için ne şekilde faydalandığı konusunda bilgi bulunmamaktadır.

12. *Te'vilât-ı Necmiyye*

Müellif: Ebu Bekr b. Abdullah el-Esedi Necmeddin ed-Daye (ö. 654/1256).²²¹

Gazzîzâde, eserinde *Te'vilât-ı Necmiyye*'den şu ifadelerle "*Sahib-i Te'vilât Necmeddin Dâye Hazretleri buyururlar ki*"²²², "*Sahib-i Bahr-i Hakaik buyurdular ki*"²²³, "*Bahr-i Hakaik'te mezkurdur ki*"²²⁴ nakil yapmıştır.

13. *Tefsîr-i Kevaşî*

Müellif: Ebü'l-Abbâs Muvaffakuddîn Ahmed b.Yûsuf b. el-Hasen el-Kevaşî el-Mevsilî (ö. 680/1281).²²⁵

Gazzîzâde, bu tefsirden, "*Tefsîr-i kevaşî sahibi buyurmuşlar ki*"²²⁶ "*Sahib-i Kevaşî'den Enisü'l-Cenan camii şöyle nakleder*"²²⁷ "*Tefsîr-i Kevaşî'den menkuldur ki*"²²⁸ gibi ifadelerini kullanarak nakil yapar.

14. *Mefâtihü'l-gayb (Tefsîr-i Kebir)*

Müellif: Ebu Abdullah Ziyauddin Ömer el-Bekri Fahreddin er-Râzî (606/1209).²²⁹

Gazzîzâde, bu tefsirden, "*Mefatihü'l-Gayb nam kitapta buyururlar ki*"²³⁰ "*Tefsîr-i Kebir'de buyurmuştur ki*"²³¹, "*Tefsîr-i Kebir sahibi buyururlar ki*"²³² gibi ifadelerini kullanarak nakil yapmıştır.

²²⁰ Gazzîzâde, *Fütûhât*, I, 7a.

²²¹ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirun*, Darü'l-Kütübî'l-Hadise, 1976, II, 393-394.

²²² Gazzîzâde, *Fütûhât*, I, 55a.

²²³ Gazzîzâde, *Fütûhât*, I, 49b.

²²⁴ Gazzîzâde, *Fütûhât*, II, 155a.

²²⁵ Mehmet Mahfuz Ata, "Kevaşî", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXV, 341.

²²⁶ Gazzîzâde, *Fütûhât*, I, 122a.

²²⁷ Gazzîzâde, *Fütûhât*, I, 122b.

²²⁸ Gazzîzâde, *Fütûhât*, II, 131a.

²²⁹ Bilmen, *Büyük Tefsîr Tarihi*, I, 100; Zirikli, *A'lâm*, VII, 203.

²³⁰ Gazzîzâde, *Fütûhât*, I, 54a.

²³¹ Gazzîzâde, *Fütûhât*, I, 59a.

15. *Tefsîr-i uyûn (Uyûnu't-tefâsir)*

Müellif: Asıl ismi Ahmed b. Mahmud Şihabuddin es-Sivasi-Ayasluği (ö.860/1456)²³³

Gazzîzâde, bu tefsirden “*Tefsîr-i uyûn* sahibi buyurmuş ki”²³⁴, “*Tefsîr-i Uyûn* sahibi buyururlar ki”²³⁵ ifadeleri ile nakillerde bulunmuştur.

16. *Nefehâtü'l-üns*

Müellif: Nûrüddîn Abdurrahman b. Nizâmiddîn Ahmed b. Muhammed el-Câmî (ö. 898/1492) Daha çok Molla Câmî unvanıyla tanınır. ²³⁶

Cami'nin *Nefehâtü'l-üns* isimli eseri tefsîrle ilgili değildir. Tasavvufi terimler ve tasavvuf ehlinin hallerini anlatan bir eserdir. Gazzîzâde, bu eserden nakil yaparken “Mevlana Abdurrahman Cami k.s *Nefehatu'l-Üns'* te buyurmuş ki”²³⁷, “*Nefehâtü'l-üns'* de mezkurdur”²³⁸ gibi ifadeleri kullanmıştır.

17. *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*

Müellif: Muhyiddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Arabî et-Tâî el-Hâtîmî (ö. 638/1240)²³⁹

Gazzîzâde, bu eserden nakil yaparken “*Şeyhu'l-Ekber miskü'l-ezfer kibritü'l-ahmer k.s. el-athar hazretleri buyurmuşlar ki*”²⁴⁰, “*Hazret-i Şeyh'ten rivâyet olunur ki*”²⁴¹, “*Hazret-i Şeyh Muhyiddîn Arabi k.s. sened-i muttasil ile rivâyet edip*”²⁴², “*Hazret-i Şeyh-i Ekber k.s. buyurduğu üzere*”²⁴³, “*Şeyh-i Ekber k.s. Efendimiz'in*

²³² Gazzîzâde, *Fütûhât*, I, 44b.

²³³ Kâtip Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah, *Keşfü'z-zunûn*, I-II, Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye 1992, II, 1185; Şemseddin Sâmî, *Kâmûsü'l-a'lâm*, Mihran Matbaası, İstanbul-1306, I, 506.

²³⁴ Gazzîzâde, *Fütûhât*, II, 93a.

²³⁵ Gazzîzâde, *Fütûhât*, II, 103b.

²³⁶ Ömer Okumuş, “Cami, Abdurrahman”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, VII, 94-99.

²³⁷ Gazzîzâde, *Fütûhât*, II, 66b.

²³⁸ Gazzîzâde, *Fütûhât*, I, 131a.

²³⁹ M. Erol Kılıç, “İbnü'l-Arabî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XX, 493-516.

²⁴⁰ Gazzîzâde, *Fütûhât*, I, 26a-b

²⁴¹ Gazzîzâde, *Fütûhât*, I, 91b.

²⁴² Gazzîzâde, *Fütûhât*, II, 53b.

²⁴³ Gazzîzâde, *Fütûhât*, II, 70a.

vesayalarında Beyân buyurduğu”²⁴⁴, “Hazret-i Şeyh r.a. kav-i şerifi üzere”²⁴⁵, “Hazreti şah-ı velâyetten nakille”²⁴⁶, “Hazret-i Şeyh-i Ekber k.s. Fütuhât-i Mekkiye’de buyurdular ki”²⁴⁷, “Pir-i destgir Şeyhu’l-Ekber miskü’l-ezfer kibritü’l-ahmer k.s. el-athar efendimiz, Fütuhât-ı Mekkiye’de beyân ederler ki”²⁴⁸ gibi ifadeleri kullanmıştır.

18. Tefsîri’l-Kur’ân

Müellif: Ebülleys es-Semerkandi olup asıl adı, Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm es-Semerkandîdir, künyesi ise Ebülleys'dir. Lakabı İmâm-ül-hüdâ ve Fakîh'dir. (ö. 373983)²⁴⁹

Gazzîzâde, bu eserden “Tefsîr-i Ebu’l-Leys’de mezkurdur ki”²⁵⁰, “Tefsîr-i Ebu’l-Leys’de nakille buyurmuşlar ki”²⁵¹, “Ebu’l-Leys nakille buyurmuş ki”²⁵² gibi ifadelerle nakil yapmıştır.

19. Keşfü’l-esrâr

Gazzîzâde’nin faydalandığı bu isimdeki eserin müellifini belirtmediği için kime ait olduğunu tespit edemedik. Aynı isimle Meybudi (ö. 520/1126’dan sonra)²⁵³, Teftâzânî (ö. 793/1390)²⁵⁴ ve Ali Çelebi İzniki (ö.1108/1697)²⁵⁵ gibi farklı müelliflere ait böyle bir eser bulunmaktadır.

Gazzîzâde, bu eserden nakil yaparken “Tefsîr-i keşfü’l-esrâr’dan menkuldur ki” ifadesini kullanıyor.

²⁴⁴ Gazzîzâde, *Fütühât*, II, 144b.

²⁴⁵ Gazzîzâde, *Fütühât*, I, 127b.

²⁴⁶ Gazzîzâde, *Fütühât*, I, 173a.

²⁴⁷ Gazzîzâde, *Fütühât*, I, 58a.

²⁴⁸ Gazzîzâde, *Fütühât*, I, 118b.

²⁴⁹ Zehebî, *et-Tefsir ve’l-Müfessirun*, I, 224; İshak Yazıcı, “Semerkandî, Ebü’l-Leys”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXXVI, 473-475.

²⁵⁰ Gazzîzâde, *Fütühât*, II, 131a-131b.

²⁵¹ Gazzîzâde, *Fütühât*, II, 152a.

²⁵² Gazzîzâde, *Fütühât*, II, 154a.

²⁵³ Ma’rife, Muhammed Hadi, *et-Tefsir ve’l-müfessirûn fi sevbihi’l-kaşib*, I-II, Camiatu’r-Rızaviyye, [y.y.] 1997, II, 552, 553.

²⁵⁴ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, I, 576.

²⁵⁵ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, I, 706.

b. Müellif İsmi ile Yaptığı Nakiller

Gazzîzâde, bazen eser ismi vermeden müellifin adı ile nakil yapmaktadır ki, eserinde en çok kullandığı yöntemdir. Gazzîzâde'nin ismi ile nakil yaptığı kişiler ve kullandığı ifadeler şu şekildedir: “Ebussuud Hazretinden rivâyet olunur ki”²⁵⁶, “Ebussuud Hazreti kezalik buyurur ki”²⁵⁷, “Şeyhzade Cenapları buyururlar ki”²⁵⁸, “Şeyhzade buyurmuş ki”²⁵⁹, “Şeyhzade buyurur ki”²⁶⁰, “İmam Kuşeyri buyururlar ki”²⁶¹, “İmam Kuşeyri cenabı buyururlar ki”²⁶², “İmam Kuşeyri cenabı buyurmuş ki”²⁶³, “İmam Kuşeyri'den k.s. menkuldur ki”²⁶⁴, “Kahistani buyurmuş ki”²⁶⁵, “Kahistani şerh-i kebirde buyurmuş ki”²⁶⁶, “İmam Şa'rani Hazretleri kendi veya bir aher zattan rivâyet buyururlar ki”²⁶⁷, “Şeyh Ebabekir es-Serrac'ten menkuldur ki”²⁶⁸, “Hasan hazretleri buyururlar ki”²⁶⁹, “Fenari k.s. buyururlar ki”²⁷⁰, “İmam Sa'lebi eimme-i lügatten rivâyet ederler ki”²⁷¹, “İmam Sa'lebi'den mervidir ki”²⁷², “İbn Sirin buyurdular ki”²⁷³, “Mevlana k.s. buyururlar ki”²⁷⁴, “Ata hazretleri buyururlar ki”²⁷⁵, “İbnu'l-Enbari buyurdular ki”²⁷⁶, “İmam Ebu Mansur buyurmuşlar ki”²⁷⁷, “İmam Ebu Muhammed Buyururlar ki”²⁷⁸, “Ebu'l-Hasan dahi buyurdu ki”²⁷⁹, “Şa'rani Hazreti buyurur ki”²⁸⁰, “Kavl-i Ahmed

256 Gazzîzâde, *Fütûhât*, II, 126b.

257 Gazzîzâde, *Fütûhât*, II, 81b.

258 Gazzîzâde, *Fütûhât*, I, 103b.

259 Gazzîzâde, *Fütûhât*, II, 82a.

260 Gazzîzâde, *Fütûhât*, II, 82b.

261 Gazzîzâde, *Fütûhât*, I, 49b.

262 Gazzîzâde, *Fütûhât*, II, 99a.

263 Gazzîzâde, *Fütûhât*, II, 128b.

264 Gazzîzâde, *Fütûhât*, II, 128b.

265 Gazzîzâde, *Fütûhât*, II, 159b.

266 Gazzîzâde, *Fütûhât*, II, 168b.

267 Gazzîzâde, *Fütûhât*, I, 48a.

268 Gazzîzâde, *Fütûhât*, I, 32b.

269 Gazzîzâde, *Fütûhât*, I, 44b.

270 Gazzîzâde, *Fütûhât*, I, 52b.

271 Gazzîzâde, *Fütûhât*, I, 56b.

272 Gazzîzâde, *Fütûhât*, I, 56b.

273 Gazzîzâde, *Fütûhât*, I, 57b.

274 Gazzîzâde, *Fütûhât*, I, 100b.

275 Gazzîzâde, *Fütûhât*, I, 106b.

276 Gazzîzâde, *Fütûhât*, I, 106b.

277 Gazzîzâde, *Fütûhât*, I, 108b.

278 Gazzîzâde, *Fütûhât*, I, 132a.

279 Gazzîzâde, *Fütûhât*, II, 10a.

b. Hanbel üzere"²⁸¹, "Piru't-Tarika Hazret-i Üftâde k.s.'den menkuldur buyurmuş ki"²⁸², "Ebu Osman el-Hayri rivâyeti üzere"²⁸³ "Kâdî Ebu'l- Fadl buyurmuş ki"²⁸⁴

c. Müellif ve Kaynak İsmi Vermeden Yaptığı Nakiller

Gazzîzâde'nin eserinde kullandığı kaynaklardan biri de sahibi belli olmayan rivâyetlerdir. Bu yöntemi kullanma biçimi şu şekildedir: *Mervidir ki*²⁸⁵, *rivâyet olunur ki*²⁸⁶, *rivâyet buyururlar ki*²⁸⁷, *kîle*²⁸⁸ *kâle badu'l-arifin*²⁸⁹, *bazıları demişler ki*²⁹⁰, *bazı bazı kâmiller buyurdular ki*²⁹¹, *kbazı kümmel-i evliya buyurmuşlar ki*²⁹², *bazıları buyurmuşlar ki*²⁹³, *bazıları buyururlar ki*²⁹⁴, *bazılzrı rivâyet ederler ki*²⁹⁵, *bazı arifler buyururlar ki*²⁹⁶, *bazı muhakkıkan buyururlar ki*²⁹⁷, *bazı müdekkıkan demişler ki*²⁹⁸, *azızan arıfan demişler ki*²⁹⁹, *bazıları demişler ki*³⁰⁰, *bazı ehl-i tefsîr buyururlar ki*³⁰¹, *bazı müfessîrin buyurmuşlar ki*³⁰², *bazı müfessîrin buyururlar ki*³⁰³, *bazı urafa buyurmuşlar ki*³⁰⁴, *bazı kâmiller buyururlar ki*³⁰⁵, *bazı*

280 Gazzîzâde, *Fütühât*, II, 40b.

281 Gazzîzâde, *Fütühât*, II, 78b.

282 Gazzîzâde, *Fütühât*, II, 129a.

283 Gazzîzâde, *Fütühât*, II, 126b.

284 Gazzîzâde, *Fütühât*, II, 133b.

285 Gazzîzâde, *Fütühât*, II, 131b, 141a, 35b, 72a, 118b.

286 Gazzîzâde, *Fütühât*, I, 127b.

287 Gazzîzâde, *Fütühât*, I, 61b.

288 Gazzîzâde, *Fütühât*, II, 93b, 128b.

289 Gazzîzâde, *Fütühât*, I, 110a.

290 Gazzîzâde, *Fütühât*, I, 44a; 141b.

291 Gazzîzâde, *Fütühât*, II, 128a.

292 Gazzîzâde, *Fütühât*, II, 128b.

293 Gazzîzâde, *Fütühât*, I, 49b; II, 142a II, 118b, 119a, 142a.

294 Gazzîzâde, *Fütühât*, I, 59b, 59b, 57a; II, 85b.

295 Gazzîzâde, *Fütühât*, I, 73b.

296 Gazzîzâde, *Fütühât*, II, 86b.

297 Gazzîzâde, *Fütühât*, I, 54b.

298 Gazzîzâde, *Fütühât*, I, 54b.

299 Gazzîzâde, *Fütühât*, I, 21a.

300 Gazzîzâde, *Fütühât*, I, 50a; II, 169a, 78, 85b.

301 Gazzîzâde, *Fütühât*, II, 98a.

302 Gazzîzâde, *Fütühât*, II, 12b.

303 Gazzîzâde, *Fütühât*, I, 49a.

304 Gazzîzâde, *Fütühât*, II, 128a.

305 Gazzîzâde, *Fütühât*, II, 86b.

ehl-i tahkik buyururlar ki³⁰⁶, erbab-ı hakikat buyurmuşlardır ki³⁰⁷, bazı erbâb-ı tahkik buyurmuşlar ki³⁰⁸, erbâb-ı marifet buyurdular ki³⁰⁹, erbâb-ı hikmet buyururlar ki erbab-ı irfan buyurdular ki³¹⁰, ulema buyururlar ki³¹¹, menkuldur ki³¹², hikâye olunur ki³¹³, kaol-i ehl-i tefsîr üzere³¹⁴, şöyle rivâyet buyururlar ki³¹⁵, kümmel-i urâfâdan menkuldur³¹⁶, ve kâle badu'l-müfessîrin³¹⁷, ve kâle baduhum³¹⁸, ve kâle badu'l-ulemai³¹⁹, nitekim azizan buyururlar ki³²⁰, ala rivâyetin.³²¹

Sonuç

Gazzîzâde Abdüllatif Efendi, Osmanlı devletinde ıslahatların son hızıyla devam ettiği Miladi XVIII. yüzyıl sonu ile XIX. asrın ilk çeyreğinde yaşamıştır.

Yaşadığı 57 yıllık ömründe, vaktinin çoğunu ilim tahsiline ve eser yazmaya adanmış Gazzîzâde, birçok eser bırakmıştır. Eselerinin çoğunluğu tasavvuf terbiyesi ve ahlakla ilgili olsa da; tefsîr, hadis, fıkıh, tarih, biyografi gibi konularda da eserler yazmıştır.

Tasavvufi-işâri metodun ağırlıklı olduğu bu tefsirde müellif rivâyetlere çok miktarda yer vermiştir. Âyetleri tefsîr ederken daha çok dirâyet tefsîrinin önemli isimlerinden biri olan Beydâvî'nin açıklamalarıyla değerlendirdikten sonra âyet ve hadislerle konuya zenginlik kazandırmaktadır. Daha sonraki âlimlerden de çeşitli alıntılar yapmakta ve ehl-i tasavvuf büyüklerinin görüşlerine geniş yer vermektedir. Kelimelerin ve harflerin sayısına göre de değerlendirmede bulunan Gazzîzâde, harflerin işareti ve cifer hesabına göre ne anlam ifade ettiğini ayrıca belirtmektedir. Çoğunlukla meseleleri anasır-ı

³⁰⁶ Gazzîzâde, *Fütûhât*, II, 141b.

³⁰⁷ Gazzîzâde, *Fütûhât*, II, 141b.

³⁰⁸ Gazzîzâde, *Fütûhât*, I, 57b; II, 141b, 18b.

³⁰⁹ Gazzîzâde, *Fütûhât*, I, 44a.

³¹⁰ Gazzîzâde, *Fütûhât*, II, 75a.

³¹¹ Gazzîzâde, *Fütûhât*, I, 52b.

³¹² Gazzîzâde, *Fütûhât*, I, 74b.

³¹³ Gazzîzâde, *Fütûhât*, I, 73b.

³¹⁴ Gazzîzâde, *Fütûhât*, II, 18b.

³¹⁵ Gazzîzâde, *Fütûhât*, II, 72a, 74a.

³¹⁶ Gazzîzâde, *Fütûhât*, II, 78b.

³¹⁷ Gazzîzâde, *Fütûhât*, II, 93a.

³¹⁸ Gazzîzâde, *Fütûhât*, II, 93b.

³¹⁹ Gazzîzâde, *Fütûhât*, II, 93b.

³²⁰ Gazzîzâde, *Fütûhât*, II, 97b.

³²¹ Gazzîzâde, *Fütûhât*, II, 121a.

erbaaya göre yani dörtlü tasnife tabi tutmakta; her konuyu dört ve dördün katları şeklinde ele almaktadır. Son olarak da bütün bilgileri bir hulasa şeklinde sunduktan sonra kendi değerlendirmesine de yer vermektedir.

Eserde dikkat çekici bazı hususlar:

- Âyetleri tefsîr ederken kısa açıklamalarla yetinilmiş; buna karşılık tefsîr dışındaki konulara fazla yer verildiği için eserin tefsîr yönüne gölge düşürülmüştür.

- Tekrarlara sıkça rastlanılmaktadır. Bir konu bazen birkaç defa karşımıza çıkabilmektedir.

- İsrailiyata ve doğruluğu günümüz bilimsel gerçeğine ters düşen konulara yer verilmiştir.

- Müellif ehl-i tasavvuf olduğu halde âyetlerin zahir manasına vurgu yapmakta, esas mananın zahir mana olduğunu, işari ve bâtın manaların tali olduğunu sıkça vurgulamaktadır.

- Müellif hangi eserlerden faydalandığını eserin mukaddimesinde açıkladığı halde daha çok sahibi belli olmayan rivâyet ve görüşlere yer verdiği için eserde belirsiz rivâyetler ve görüşler hâkim olmuştur.

Eserde konu olarak vücûdun tecelli ve mertebeleri, marifetullah, tevhid mertebeleri ve iman mertebeleri dörtlü tasnife tabi tutularak değerlendirilmiş, insan, melek şeytan, kalp, ruh, sır, ubûdiyet, ibadet, muamelat, iman, İslam, nübüvvet, kaza-kader, hayır-şer, inkâr- dalalet, Miraç ve peygamber kıssaları, o günün sosyal ve siyasi olayları işlenmiştir.

Kaynaklar

Acluni, İsmail b. Muhammed (ö. 1162/1749), *Keşfü'l-Hafa*, I-II, Beyrut: Müessesetü'r-Risale 1405/1984

Ata, Mehmet Mahfuz, "Keşiş", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXV, 341.

Atlansoy, Kadir, *Bursa Şairleri, (Bursa Vefeyâtnamelerinde Adı Geçen Şairlerin Biyografyası)*, Bursa: Asa Kitabevi 1998.

Bağdatlı İsmail Paşa (ö. 1920), *Hediyetü'l- Ârifin Esmâü'l-Müellifin ve Âsaru'l-Musannifin*, I-II, İstanbul: Maarif Basımevi 1955

Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsîr Tarihi*, I-II, İstanbul: BilmenYayınevi 1974.

Bursalı, Mehmed Tahir (ö. 1925), *Meşayih-i Osmaniy'e'den Sekiz Zatın Teracim-i Ahvali*, İstanbul 1318.

- Bursevî, İsmail Hakkı (ö. 1137/1728), *Ruhu'l-Beyân*, I-X, İstanbul: Eser Kitapevi 1970
- , *Kitâbü's-Silsile*, İstanbul: Haydar Paşa Hastanesi Matbaası 1291.
- Çetin, Abdurrahman, *Örneklerle Peygamberimiz*, İstanbul 2011, 5. baskı.
- Deylemi, Ebu Şucâ Şireveyh b. Şehridar (ö. 509/1115), *el-Firdevs bi Me'suri'l-Hitâb*, I-V, Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiye 1986.
- Erol, Salih, *Pehlivan İbrahim Paşa Vakayinamesi (Baba Paşa Tarihi)*, (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü) Eskişehir 2007.
- Fahreddin, Mehmed, *Gülzâr-ı İrfân*, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Bölümü, nr. 1098.
- Gazzîzâde Abdüllatif (ö. 1247/1832), *Fütuhatu Kenzi'l-Kur'ân*, BEYBEK Orhan Bölümü nr. 220,221.
- , *Menâkıb-ı Ahmed Gazzî* BEYBEK Orhan Bölümü nr. 1042.
- , *Ravzatü'l-Müflihun*, BEYBEK Orhan Bölümü nr.1041.
- , *Vakıa fi't-Tasavvuf*, BEYBEK Orhan Bölümü nr. 705.
- Karaismasiloğlu, Adnan, "Hüseyn Vaiz-i Kâşifi" , *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XIX, 16-18.
- Karaköse, Şaban, *Gazzîzâde Abdüllatif Nakşbend Yolunun Esasları Mergûbü's-Salikin*, İstanbul: İnsan Yayınları 2004.
- Kâtip Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah (ö. 1067/1657), *Keşfü'z-zunûn*, I-II, Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye 1992.
- Kehhâle, Ömer Rıda, *Mu'cemü'l-müellifîn*, I-XV, Beyrut [t.y.]
- Kılıç, M. Erol, "İbnü'l-Arabi", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XX, 493-516.
- Ma'rife, Muhammed Hadi, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn fi sevhî'l-kaşib*, I-II, [y.y.]: Camiatu'r-Rızaviyye 1997.
- Muslu, Ramazan, "Ebû Saîd Muhammed Hâdimî ve Nakşbenîlik Risâlesinin Tahlili", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4 (2001), s. 197-220.
- Mustafa Kara, Kadir Atlansoy), I-II, Bursa: Uludağ Yayınları 1997.
- Münavî, Muhammed Abdurrauf (ö. 1031/1621), *Feyzü'l-kadîr*, I-VI, Beyrut: Daru'l-Ma'rife 1972.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn b. el-Haccâc (ö. 261/874), *el-Camiu's-sahîh*, I-V, Beyrut: Daru İhyâi't-turâsî'l-Arabi [t.y.]
- Necmüddin-i Kübra (ö. 618/1121), *Tasavvufi Hayat* (haz. Mustafa Kara), İstanbul: Dergâh Yayınları 1996.
- Nursi, Bediüzzaman Said, *Lemalar*, İstanbul: Zehra Yayıncılık 2004.
- Okumuş, Ömer, "Cami, Abdurrahman", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, VII, 94-99.

- Osmanzade, Hüseyin Vassaf (ö. 1348//1929), *Sefine-i Evliya*, (çev. Dr. Mehmet Akkuş, Dr. Ali Yılmaz), İstanbul: Kitabevi Yayınları 2006.
- Özcan, Nuri, "İzzeddin Efendi, Eşrefzade", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXIII, 554-555.
- Saraç, M. A. Yekta, *Şeyhülislâm Kemâl Paşazâde, Hayatı, şahsiyeti, Eserleri ve Bazı Şiirleri*, İstanbul 1995.
- Suyuti, Celaleddin Abdurrahmân b. Ebû Bekr (ö. 911/1505), *ed-Dürrü'l-Mensûr*, Beyrut: Darü'l-Fikr 1993 (I-VIII).
- , *el-Fethu'l-kebîr*, I-III, Beyrut: Darü'l-kitabi'l-Arabi [t.y.]
- Şemseddin, Mehmed (ö. 1936), *Yâdigâr-ı Şemsî (Bursa Dergâhları)*, (haz. Şemseddin Sâmî, Kâmûsü'l-a'lâm, Mihran Matbaası, İstanbul-1306 (I-VI).
- Taşköprizâde, Ahmed b. Mustafa (ö. 968/1561), *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniye*, İstanbul t.y.
- Tekeli, Hamdi, *Gazzîzâde Abdüllatîf'in Hayatı, Eserleri ve Vâkiâtı*, (Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü) Bursa 2000.
- Tirmizî, Ebu İsa Muhammed b. İsa (297/909), *el-Camiu's-sahîh*, I-V, Beyrut: Daru ihyai't-türâsi'l-Arabi[t.y.]
- Turan, Şerafettin, "Kemâlpaşazâde", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXV, 238.
- Türer, Osman, "Gazzîzâde Abdüllatîf Efendi", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XIII, 540.
- Uludağ, Süleyman, "Kâşânî Abdurrezzak", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXV, 5-6.
- Yayla, Mustafa, "Hadimi, Ebu Said", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XV, 24-26.
- Yemani, Hadi Muhammed bin Ali (Tercüme eden Gazzîzâde Abüllatîf), *Tercüme-i Zahire*, BEYBEK Orhan Bölümü, nr. 828.
- Zehebi, Muhammed b. Hüseyin, *et-Tefsir ve'l-Müfessirun*, I-II, Darü'l-Kütübi'l-Hadise, Beyrut 1976.
- Zirikli, Hayruddin, *el-A'lâm: Kâmûsü Terâcim*, I-XII, Beyrut 1984.

